

BODEMVERHALEN: 40 JAAR ARCHEOLOGISCH STADSONDERZOEK IN GENT

Marie Christine Laleman

Inleiding

In november 1973 werd archeoloog Joan Vandenhoute door de Stad Gent aangesteld om de opgravingen in de oostelijke buitentuin van de Sint-Pietersabdij te leiden samen met een team van archeologen en andere medewerkers.¹ Die systematische opgravingen leverden niet alleen nieuwe kennis op voor de geschiedenis van de Sint-Pietersabdij. De evaluatie van de bevindingen leidde meteen naar het ontstaan van de stad en de vroege ontwikkeling van het middeleeuwse Gent waarbij beide 7de-eeuwse kloosters, Ganda en Blandinium, een belangrijke rol vervulden. De samenspraak met de historici die dit thema vanuit de geschreven bronnen behandelden, leidde tot een vruchtbare wisselwerking. Archeologische bevindingen maakten het eigenlijk mogelijk om geschreven teksten soms op een andere manier te lezen en naar een gemeenschappelijke interpretatie te zoeken. Deze uitwisselingen legden de basis voor een dynamisch stadsonderzoek dat ook vandaag nog en niet alleen in Gent de historiografie sinds de jaren 1970 heeft gekarakteriseerd. Omwille van de vele contacten die de archeologen onderhielden met hun collega's in binnen- en buitenland werd de betekenis van het onderzoek op de Sint-Pieterssite ook bekend tot over de grenzen heen. Twee elementen waren daarbij essentieel. Als eerste was er de verworven kennis over monastieke bijgebouwen, in casu de infirmeriesector, terwijl op dat ogenblik de wetenschappelijke aandacht vooral uitging naar kerken en naar de abdijgebouwen rond de kruisgang. Maar evenzeer speelde het opgegraven vondstengoed een rol. De meerderheid van de archeologica, vooral allerlei soorten keramiek, waren op dat ogenblik nog niet of slechts heel beperkt bestudeerd. De opgravingen in de Sint-Pieterssite vervulden dan ook een essentiële rol bij de kennisvergarig rond al die soorten en types en in hun chronologische plaatsing. Het archeologi-

¹ J. Vandenhoute, e.a., *De Sint-Pietersabdij te Gent. Historisch en archeologisch onderzoek*, Gent, 1977-1979; M.C. Laleman, P. Raveschot en R. Van de Walle (eds.), *De Sint-Pietersabdij te Gent. Het rijke leven van zieke monniken. Twee afvalputten uit de infirmerie 1600-1780*, Gent, 1985; M.C. Laleman, 'De ontwikkeling van Blandinium', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 58 (2004), pp. 3-32.

sche team dat in de Sint-Pieterssite werkzaam was, stond verder ook in voor permanente communicatie, onder meer met de stuurgroep die de opgravingen omkaderde en met het publiek dat op diverse manieren met de opgravingen, het archeologische werk, de vondsten en de resultaten kon kennismaken.

Afbeelding 1: De sector van de monastieke infirmerie, opgravingen oostelijke buitentuin van de Sint-Pietersabdij (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Kortom, in de Sint-Pieterssite werd in de jaren 1973-1975 de basisvisie vastgelegd die de Gentse stadsarcheologie al vier decennia lang ondersteunt.² Vanuit die opgravingen immers besloot de Stad Gent om op 1 juni 1975 over te gaan tot de oprichting van de Dienst Archeologie en Historische Monumenten (D.A.H.M.). Joan Vandenhoute (1951-1981) werd de eerste stadsarcheoloog.

² J. Vandenhoute, 'Stadsarcheologie is meer dan archeologie in de stad', *Stadsarcheologie*, 1/1 (1977), pp. 3-9; M.C. Laleman, 'Stadsarcheologie... een schakel in de stadsvernieuwing', *Stadsarcheologie*, 5/1 (1981), pp. 2-10; H. De Witte, M.C. Laleman en T. Oost, 'Stadsarcheologie in Vlaanderen', in *Vlaamse archeologie. Opgravingen in binnen- en buitenland*, Oudenburg, 1990, pp. 45-50; M.C. Laleman, 'Een kwarteeuw stadsarcheologie in Gent. Verleden, heden en toekomst', *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 22/4 (1998), pp. 5-22; M.C. Laleman, 'Het geheugen van een stad: drie decennia Gentse stadsarcheologie', *M & L. Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 26/2 (2007), pp. 6-23; M.C. Laleman (ed.), *Honderdsteboven: 100 archeologische beelden uit Gent*, Gent, 2014, pp. 3-9.

Als hoofdpdracht kreeg de dienst de opdracht archeologisch onderzoek uit te voeren op historisch belangrijke plaatsen in Gent. De administratie van enkele historische monumenten in stadsbezit werd aan de D.A.H.M. toegevoegd. Gent was de eerste stad in België die als gemeente archeologische verantwoordelijkheid opnam, twintig jaar voor Vlaanderen een eerste archeologische wetgeving had.³ In land en regio waren niet onmiddellijk voorbeelden voor de implementatie van stadsarcheologie, op dat ogenblik nog een archeologische specialisatie in volle ontplooiing. Buitenlandse voorbeelden waren er echter wel. Het herstel van stedelijke centra na de Tweede Wereldoorlog had immers geleid tot het ontstaan en de vroege ontwikkeling van die archeologische specialisatie. Samenwerking met steden zoals Douai, York, Rotterdam, Utrecht, Maastricht en andere maakte het mogelijk om ook in Gent een stadsarcheologische werking naar buitenlands model op te bouwen.⁴ De buitenlandse praktijkervaringen dienden echter te worden aangepast aan de typische Vlaamse eigenheid en gebruiken. Het grootste onderscheid had wellicht te maken met het nog niet maatschappelijk ingebed zijn van de archeologie. Dit brede draagvlak, mede beïnvloed door de opname van archeologie in onderwijs, algemene opleiding en bouwpraktijk, was in Vlaanderen geen evidentie.

Essentieel voor stadsarcheologie is de opvatting dat elke ingreep een schakel betekent in het gecoördineerde stadsonderzoek, basis voor een kennisopbouw met *return* naar wetenschappelijk onderzoek en publiek.⁵ Zonder die coördinerende rol en een continuïteit in beheer, onderzoek en communicatie is er geen stadsarcheologische benadering mogelijk. Vier decennia lang heeft Gent verder gebouwd aan de visie en de ontwikkeling die in de pioniersjaren werden vastgelegd, uiteraard met wisselend succes. De beschikbare mogelijkheden in budget, mensen en tijd, maakten niet alle doelstellingen waar. De manier waarop de stadsarcheologie in de gemeentelijke en/of bovengemeentelijke organisatie werd opgenomen en als reële partner aanvaard, beïnvloedde eveneens de resultaten.

³ Id est het Decreet houdende de bescherming op het archeologisch patrimonium d.d. 30 juni 1993.

⁴ Zie onder meer: C. Heighway, *The Erosion of History. Archaeology and Planning in Towns*, Londen, 1972; M. Biddle en D. Hudson, *The future of London's Past, a survey of the archaeological implications of planning and development in the nation's capital*, Hertford, 1973; M. Biddle, 'The Future of the Urban Past', in P.A. Rahtz (ed.), *Rescue archaeology*, Harmondsworth, 1974, pp. 95-112; J. Baart, e.a., *Opgravingen in Amsterdam, 20 jaar stadskernonderzoek*, Amsterdam-Haarlem, 1977; M.W. Barley (ed.), *European Towns. Their Archaeology and Early History*, Londen e.a., 1977; J.M. Poldersmans, H. Sarfatij en J. Sparreboom, *Archeologie en planologie in de stadskern*, Amersfoort, 1980; H. Galinié, *L'archéologie urbaine*, Tours, 1982; W.A. van Es, e.a., *Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*, Amersfoort-Den Haag, 1982.

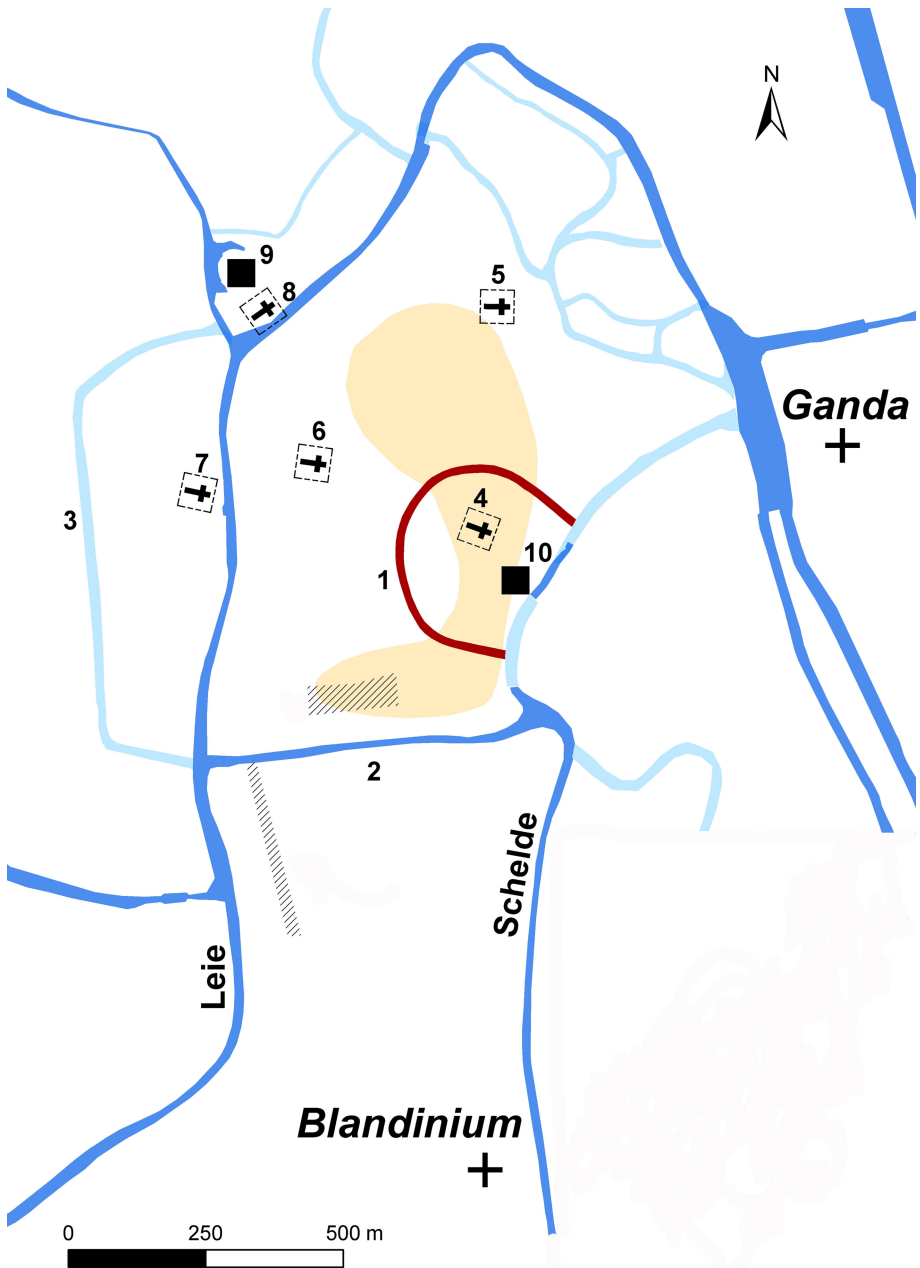
⁵ Zie ook: F. Verhaeghe en H.L. Janssen, 'Stadsgeschiedenis en stadsarcheologie in de Nederlanden', *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 53 (1982), pp. 1-51; T. Holleman, *Een verleden op de schop. Beheer en studie van het Nederlandse archeologische bodemarchief*, Amsterdam, 1996.

Algemeen gezien kan gesteld dat er over de jaren heen teveel tijd en personeelsinzet verloren is gegaan door inefficiënte en administratieve lasten: mensen en middelen die veel beter voor onderzoek en uitwerking van onderzoek hadden kunnen worden benut. De wildgroei aan massa's richtlijnen en metrische beperkingen ten nadele van denken en inzicht is echter een algemeen maatschappelijk fenomeen die het vakgebied van de stadsarcheologie ruim overschrijdt. Hopelijk zal de stadsarcheologie, in Gent en in andere steden, ook deze beperkingen kunnen overstijgen en kan ze voortbouwen op wat de voorbije decennia kwaliteitsvol en succesrijk kon worden gerealiseerd.

Een balans opmaken van veertig jaar archeologisch onderzoek in Gent is een moeilijke opgave.⁶ Op zoveel plaatsen werden registraties verricht, heel wat is nog niet of niet volledig uitgewerkt en buiten het stadsarcheologische team zijn ook andere actoren in de sector werkzaam, sinds 1999 vooral de commerciële projectarcheologie. Voor de onderhavige bijdrage drong zich een keuze op, ook al omdat het niet de bedoeling is hier een exhaustieve monografie over archeologisch Gent voor te stellen. Geïnspireerd door *Medieval Archaeology in the Netherlands* brengen we een balans aan de hand van enkele gekozen thema's.⁷ Deze keuze is beperkend, maar biedt toch de kans om wat samenvattender in te gaan op een aantal onderwerpen die gestalte geven aan wat Stadsarcheologie gedurende veertig jaar in Gent heeft gerealiseerd. Per thema wordt de opgebouwde kennis benut om een aantal vragen voor de omkadering van toekomstig onderzoek te formuleren en zo te streven naar een vanuit kennis en expertise opgebouwd beheer.

⁶ Deze bijdrage werd samengesteld met de medewerking van de andere archeologen van Stadsarcheologie Gent: Maarten Berkers, Marie-Anne Bru, Gunter Stoops en Geert Vermeiren. We denken hierbij hier ook aan Patrick Raveschot (1950-1992) en Roeland Van de Walle (1949-2004), die samen met Joan Vandenhoute (1951-1981) en de auteur van deze bijdrage het pioniersteam uitmaakten. Tevens willen we allen danken die sinds 1973 deel hebben uitgemaakt van dit stadsarcheologische team of de stadsarcheologische werking ondersteunden. Peter Steurbaut stond in voor de illustraties. stadsarcheologie@gent.be.

⁷ J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen-Maastricht, 1990.

Afbeelding 2: Situering van de portusomwalling uit de 9de-10de eeuw, (2) de Ketelvest en (3) de Houtlei als delen van de 12de-eeuwse stadsomwalling, (4) de Sint-Janskerk of latere Sint-Baafskathedraal, (7) de Sint-Michielskerk, (8) de Sint-Veerlekerk, (9) het Gravensteen en (10) het Gerard de Duivelsteen (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

1. Aan een rivierenknooppunt

Dat Gent ontstaan is aan de samenloop van twee rivieren, de Schelde en de Leie, is genoegzaam bekend.⁸ Tot voor de recente herwaardering van het rivierenknooppunt was het niet evident om dit in het stadsbeeld te herkennen. Intrigerend blijft de reconstructie van de diverse rivierarmen voor ze door menselijke ingrepen werden rechtgetrokken en versmald, beter bevaarbaar gemaakt of gedempt. Af en toe reikt archeologisch onderzoek een element aan dat tot nadenken of tot andere hypotheses aanzet. Dit laatste is vooral het geval wanneer verschillende vaststellingen met elkaar kunnen worden gecombineerd. Zo lijkt het dat de westelijke Scheldeoever behoorlijk meer westwaarts moet worden gesitueerd dan de bestaande aflijning van de gekanaliseerde en rechtgetrokken rivier. Essentieel voor dit inzicht waren de opgravingen op het Bisdomplein.⁹ Het plein is immers ontstaan op opvullingen die voornamelijk uit de late middeleeuwen stammen en in verband staan met de aanleg daar van een eerste stenen brug over de Schelde. De oudere oever moet nog westelijker, mogelijk ter hoogte van de achtergevel van het 19de-eeuwse Bisdomgebouw worden gelokaliseerd. Dit gegeven kan worden gecombineerd met vaststellingen aan de Nederpolder ter hoogte van de Kwaadham, voorheen door toponymisch onderzoek bekend als Betsaarde. De veronderstelde oudere oeverlijn bevestigt ook een veel scherper talud naar de rivier toe, waarvan nuttig gebruik werd gemaakt voor de aanleg van het 12de-eeuwse benedenkoor van de Sint-Janskerk (crypte).

De opgravingen aan de Waalsekrook wezen op een systematische inlijving van oeverstroken door de leerlooiersbedrijven die er gevestigd waren, vanuit een kern die hoger, wellicht bij de Kortedagsteeg was gelegen. Een gelijkaardig beeld leverden de opgravingen aan de Sint-Jansvest. Deze bevindingen hebben tot gevolg dat de samenloop van de Schelde met de vermoedelijk in de 12de eeuw gegraven Ketelvest meer westelijk was gelegen dan thans gedacht. En eigenlijk wordt deze hypothese bevestigd door het Panoramisch Gezicht op Gent 1534 waar langsheen de Waalsekrook nog een hoog rivierschip aangemeerd ligt.

Maar ook voor de Leie zijn er nieuwe hypotheses. De depressie die over de hele Korenmarkt werd vastgesteld, in samenhang met de watergangen die tot in de 17de eeuw op de Groentenmarkt (vroegere Vismarkt) aanwezig waren en onder het 15de-eeuwse Vleeshuis doorliepen, doen de vraag rijzen of dit niet een

⁸ Zie ook: M.C. Laleman, 'Gent: de ontwikkeling van een stad aan de samenloop van Leie en Schelde', in C. Deligne en T. Soens (eds.), *Steden en Water. Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, Gent, 2010, pp. 9-32.

⁹ B. Acke, e.a., 'Bisdomplein', *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006, Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 2/1 (2007), pp. 17-37.

meer bochtige oude Leiearm was, die op een bepaald ogenblik gedempt werd of dichtslibde en vervangen werd door de rechte Leiearm van de Gras- en de Korenlei. Wanneer dit geschiedde is nog niet geheel duidelijk. Toch moet men ermee rekening houden dat de 10de-eeuwse vermelding over de *mansioniles* of erven met huizen tot aan en over de Leie niet noodzakelijk te maken hebben met de Sint-Michielswijk.¹⁰

Vanuit de bekende stadsarcheologische bevindingen kunnen bepaalde onderzoeksvragen worden gedefinieerd. Specifieke *waterfront archaeology* met alle inhoudelijke kennis en technische ondersteuning is aangewezen in de brede westelijke strook langsheen de Schelde. De zone tussen de Korenmarkt en de Graslei vraagt eveneens een bijzondere aanpak, met alle mogelijkheden om de geografische situatie tussen de Sint-Niklaaskerk en de Sint-Michielskerk beter in beeld te brengen. Archeologisch onderzoek in het kader van deze vraagstelling vraagt een degelijke wetenschappelijke expertise.

2. Prestedelijke nederzettingen

Het archeologische onderzoek van een stad begint chronologisch bij de oudste nederzettingen in het gebied waar vele eeuwen later een stad tot ontwikkeling kwam. Hoe staat het met de kennis over deze prestedelijke periodes omheen de samenloop van Leie en Schelde? Bij de ontstaansgeschiedenis van de Gentse stadsarcheologie beperkte de impact zich tot het verzamelen van alle gegevens op basis van de beschikbare materiële bronnen. In de periode 1973-1977 was dit nog een verhaal binnen de toenmalige Gentse gemeentegrenzen.¹¹ Na de fusie van de stad met de omringende gemeenten verruimde de archeologische opdracht met pre-urbane zones en stedelijk randgebied. Toch bleef de impact aanvankelijk beperkt, vooral omdat er geen koppeling was tussen het archeologische beheer en de stedenbouwkundige vergunningen buiten de oude stadsgrenzen, op een aantal uitzonderlijke *cases* na. Met de eerste Maltamaatregelen door de Vlaamse Overheid¹², waarbij nieuwe ontwikkelingen ook dienden te worden

¹⁰ A. Verhulst, 'Neue Ansichten', 1983, pp. 7-8; A. Verhulst, 'Leie en Schelde als grens in het portus te Gent tijdens de X^{de} eeuw', in *Feestbundel voor Maurits Gysseling*, Leuven, 1984, pp. 418-419.

¹¹ S. J. De Laet, 'Gents verste verleden. Van paleolithische kampeerplaats tot middeleeuwse portus', in J. Vandenhoute en M.C. Laleman (eds.), *Graven naar Gents verleden*, Gent, 1976, pp. 15-22; M. Desittere, 'De Voorgeschiedenis', in J. Vandenhoute en M.C. Laleman (eds.), *Graven*, pp. 23-30.

¹² Voorschriften van de Vlaamse Overheid ter implementatie van het Verdrag van Malta (La Valetta, 1992) die de Raad van Europa uitvaardigde ter bescherming van het archeologische patrimonium. De omzetting in implementatie is voorzien met het Onroerenderfgoeddecreet 2013, dat voor de archeologie nog niet in uitvoering is. Voor de steden kan dit richtinggevend document worden aangevuld met het in 2000 door de Raad van Europa uitgevaardigde *Archaeology and the urban project: a European code of good practice*.

voorafgegaan door archeologisch (voor)onderzoek en eveneens door de ermee gepaarde opkomst van de private archeologie namen de archeologische interventies in aantal toe en kan men stellen dat ook behoorlijk wat zones buiten de oude stadsgrenzen archeologisch *gecoverd* worden. Toch dient hierbij een kanttekening te worden gemaakt. De toename aan archeologische interventies betekent niet steeds een vermeerdering aan kennis en/of inzicht. En daar zijn verschillende redenen voor. Allereerst worden heel wat archeologen zonder omkadering ingezet. Ze hebben te weinig kennis en ervaring in deze regio om de sporen te kunnen herkennen of te evalueren binnen hun landschap, ruimtelijkheid, chronologie en samenhang. Alleen wanneer die continue omkadering er wel is, worden ook de wetenschappelijk-academische doelstellingen van archeologisch onderzoek gehaald. Kenschetsende voorbeelden, waar die kennisopbouw wel wordt gerealiseerd, zijn onder meer het onderzoek van de Universiteit Gent aan het Kluizendok¹³ en alle opgravingen binnen het ontwikkelingsgebied van The Loop in Sint-Denijs-Westrem.¹⁴ Een aantal andere interventies zoals aan de Hogeweg¹⁵, de Keiskant in Drongen¹⁶, de Kasteelwegel in Sint-Amandsberg en in de Gentbrugse meersen overstijgen eveneens het niveau van de registratie van paalsporen en greppels. Wat met de dynamiek van het laatste decennium in het bijzonder opvalt, is de belangrijke aangroei van gegevens binnen hun specifieke ruimtelijke en landschappelijke context. Dit geldt in het bijzonder voor alle periodes vanaf het neolithicum toen ook de mensen in de regio van Leie en Schelde overgingen van een nomadisch bestaan naar een sedentair leven en zich gingen vestigen in kleine landbouwnederzettingen met bijhorende begraafplaatsen.

¹³ W. De Clercq, 'Grootschalig nederzettingsonderzoek in een inheems-Romeins landschap. Het preventief archeologisch onderzoek "Kluizendok" in de Gentse haven (fase 2005-2006)'; in *Romeinendag. Journée d'Archéologie romaine*, Namur, 2007, pp. 59-66. Zie ook: W. De Clercq, 'Onbekend is onbemind. De vroege middeleeuwen in het westen en noordwesten van Oost-Vlaanderen, gezien vanuit archeologisch perspectief', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 51 (1997), pp. 21-36; W. De Clercq, 'De groei naar een preventieve archeologie in Oost-Vlaanderen', in *Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen. Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2005*, Gent, 2006, pp. 100-112.

¹⁴ J. Hoorne, 'Flanders Expo-The Loop, Gent. Archeologische begeleiding van een grootschalig buitenstedelijk herontwikkelingsproject', *M & L. Monumenten, landschappen en archeologie*, 28/2 (2008), pp. 6-20; J. Hoorne, 'Sint-Denijs-Westrem, Adolphe Pégoudlaan: archeologisch onderzoek The Loop', *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/3 (2009), pp. 126-165.

¹⁵ P. Raveschot, J. Semey en J. Vanmoerkerke, 'Circulaire structuren aan de Hogeweg', *Stadsarcheologie*, 8/1 (1984), pp. 2-26; J. Vanmoerkerke, 'Vierkante grafstructuur uit de ijzertijd aan de Hogeweg', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 9/2 (1985), pp. 42-49; J. Vanmoerkerke, 'Gent. Opgravingen aan de Hogeweg, in *Speuren, spitten, sparen. Oost-Vlaanderen archeologisch doorgelicht*, Gent, 1988, pp. 47-53; T. Dyselinck, *Gent. Heuwels en kraters aan de Hogeweg, (Erfgoedmemo, 56)*, Gent, 2012.

¹⁶ W. De Clercq, G. De Mulder en G. Stoops, 'Drongen, Sint-Gerolfstraat 16, Keiskant', *Archeologisch onderzoek in Gent 2002-2010, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/4 (2010), pp. 171-200.

Afbeelding 3: Enkele archeologische vondsten uit het Finaal-Neolithicum zoals een vuurstenen schrabber, een stenen bijltje en versierd aardewerk (Universiteit Gent & Ename Expertisecentrum vzw)

In dat opzicht is de kennis over de prestedelijke tijden in de Gentse regio niet alleen ontzettend aangegroeid, maar ook drastisch vernieuwd. Vooral onder leiding van de Vakgroep Archeologie van de Universiteit Gent werden al heel wat van deze aspecten in ruimere overzichten met wetenschappelijke duiding omgezet. Opmerkelijk is ook de vaststelling dat heel wat fenomenen atypisch of uitzonderlijk zijn. Daar zijn twee verklaringen voor mogelijk. Het kan te maken hebben met de stand van het onderzoek, maar het zou ook kunnen dat de nabijheid van een belangrijk rivierenknooppunt als dat van Leie en Schelde daar een tot nog toe niet nader te specificeren invloed op had. Wat veelal ook ontbreekt, zijn de verbanden met de nederzettingen dicht bij het rivierenknooppunt. In het erg verstedelijkte Gent is het ook bij grootschalige opgravingen niet evident om een duidelijk inzicht te verwerven in die prestedelijke situaties. En toch waren die er. Getuigen zijn de vaak zeer fragmentarische gegevens in stratigrafie, geïsoleerde grondsporen en archeologica vanaf het neolithicum.¹⁷ Ook die infor-

¹⁷ Zie bijvoorbeeld: P. Crombé, J. Sergeant en G. Van der Haegen, 'Prehistorische vondsten op het Goudenleeuwplein te Gent', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22/1 (1998), pp. 4-9; I. Bourgeois en G. Stoops, 'Kouter: een aardewerkenssemble uit de Late IJzertijd', *Archeologische onderzoek in Gent 1999-2006, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/1 (2007), pp. 68-75.

matie is noodzakelijk om het beeld over de prestedelijke ontwikkelingen te vervolledigen.

In tegenstelling tot de periodes vanaf het neolithicum is de kennis over de oudste steentijden in het Gentse minder snel aangegroeid. De onderzoeksmogelijkheden zijn er ook veel beperkter en afhankelijk van zeer grootschalige bouwprojecten waarbij ook die aspecten van het verleden kunnen worden geanalyseerd. Indien er vanuit de dagelijkse ervaring met trajectbegeleiding bakens voor de toekomst worden uitgezet, dan kan gesteld dat elke vorm van terreinonderzoek moet resulteren in kennisopbouw en dat daarvoor de juiste expertise en continuïteit nodig zijn, zowel op het terrein als bij de noodzakelijke omkadering en de verwerking van de gegevens. Daarenboven is het noodzakelijk om de fenomenen van bewoning en begraving steeds te vatten in hun landschappelijke, ruimtelijke en chronologische context, evenals in hun relatie tot het onderzoeksgebied, in casu het ruime gebied rond de samenloop van Leie en Schelde.

3. Het Romeinse Gent

Behoudens de talrijke oude bodemvondsten is de wetenschappelijke belangstelling voor het Romeinse Gent een gevolg van de opgravingen op de wijk Eenbeekeinde in Destelbergen door de Vakgroep Archeologie van de Universiteit Gent. De eerste samenvattingen van wat aan Romeins over Gent bekend was, stonden nog onder invloed van de vragen rondom de ontwikkelingsas Gent-Destelbergen.¹⁸ Alle onderzoek op de plaats van de vroegere Sint-Baafsabdij, met overduidelijke aanwezigheid van Gallo-Romeinse archeologica in hoofdzakelijk verzette context, bevestigde de aanwezigheid van een op handel afgestemde nederzetting van in de 1ste eeuw tot in de laat-Romeinse tijd, zonder dat er een reconstructie van gebouwplattegronden of andere structuren mogelijk was. Met het opgraven van Romeinse relictten uit de 1ste en de 2de eeuw in de onderste strata onder het Gravensteen en het vaststellen van andere Romeinse sporen zoals brandrestengraven op anders plaatsen in de stad wijzigde het inzicht in de menselijke aanwezigheid rondom het rivierenknooppunt. Er was veel meer aan de hand dan de nederzetting op de oostelijke hoogte waar later de Sint-Baafsabdij tot stand kwam.¹⁹ De grote explosie in gegevens en kennisopbouw kwam ook

¹⁸ S.J. De Laet, 'Les fouilles de Destelbergen. Origines de la ville gallo-romaine de Gand', in *Archéologia*, Dijon, 1969, pp. 57-69; S.J. De Laet, 'De opgravingen te Destelbergen-Eenbeekeinde', in J. Vandehoute en M.C. Laleman (eds.), *Graven*, pp. 47-79. S.J. De Laet, H. Thoen en J. Bourgeois, *Les fouilles du Séminaire d'Archéologie de la Rijksuniversiteit te Gent à Destelbergen-Eenbeekeinde (1960-1984) et l'histoire la plus ancienne de la région de Gent (Gand)*, Brugge, 1986.

¹⁹ H. Thoen, 'De Gallo-Romeinse periode', in J. Vandehoute en M.C. Laleman (eds.), *Graven*, pp. 31-39.

hier met het recente onderzoek van de projectarcheologie in het stedelijke randgebied waarbij de opgravingen bij het Kluzendok²⁰ en op The Loop²¹ zeker als baanbrekend kunnen worden ervaren. Ook in dit overzicht echter mag men in het totale beeld de kleine fragmentarische bevindingen uit het verstedelijkte Gent niet verliezen: die zijn evenzeer noodzakelijk om een zo volledig mogelijk beeld voor de eerste eeuwen van onze jaartelling te kunnen (re)construeren. Kenmerkend zijn bijvoorbeeld de verspreide sporen die getuigen van Romeinse aanwezigheid op de Zandberg, lang voor de middeleeuwse stad daar ontstond.²²

Naar onderzoek toe liggen verschillende ontwikkelingslijnen open. Het zou goed zijn om de niet volledig uitgewerkte opgravingen op de plaats van de Sint-Baafsabdij en in de Sint-Machariuswijk verder te analyseren en ze te interpreteren in het licht van de kennis die vandaag anders is dan in de jaren 1980. De ervaring heeft ook uitgewezen dat in een buurt als deze een ondergrens voor archeologisch (voor)onderzoek onder de 300 m² te hoog is voor de registratie van de zeer versnipperde of vaak verstoorde sporen die nog inlichtingen kunnen aanreiken over de vermelde site.²³ De uitwerking van opgravingen in het stedelijke randgebied geven een steeds aangroeiend inzicht over voornamelijk kleine nederzettingen van enkele boerderijen verspreid over het hele gebied. In de buurt van die woonplaatsen vindt men ook de brandrestengraven, in verschillende configuraties. Maar hoe was dan de situatie in het centrum van de latere stad? De aanwezigheid van Romeinse archeologica en de opgegraven brandrestengraven wijzen er op dat er ook zeker in de 2de eeuw menselijke aanwezigheid was. Hoe zijn al die sporen te interpreteren in de context van het Romeinse Rijk? Gaat het om meer dan landbouwnederzettingen? Vertolkte de nederzetting aan de samenloop van beide rivieren, met toponiem Ganda, de rol van een *vicus*? Was daar in de laat-Romeinse tijd een versterking of *castellum*? Al deze vragen kunnen als hypothesen worden geformuleerd, maar de materiële onderbouw blijft zeer

²⁰ W. De Clercq, 'Grootschalig nederzettingsonderzoek...', pp. 59-66. Zie ook: W. De Clercq, 'L'habitat gallo-romain en Flandre orientale (Belgique). Recherches 1990-2001 dans les civitates Menapiorum et Nerviorum (1990-2001)', *Revue du Nord*, 85/353 (2003), pp. 161-179; W. De Clercq, *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in de rurale bewoningsstructuur en de materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de civitas Menapiorum (Provincie Gallia-Belgica, ca. 100 v. Chr. – 400 n. Chr.)*, Onuitgegeven Doctoraatsverhandeling UG, Gent, 2009.

²¹ J. Hoorne, K. Deforce en K. Haneca, 'Sint-Denijs-Westrem, Adolphe Pégoudlaan: een Gallo-Romeins gehucht op The Loop?', *Archeologisch onderzoek in Gent 2012, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/6 (2012), pp. 260-281.

²² J. de Bast, *Second Supplément au Recueil d'antiquités romaines et gauloises de la Flandre*, Gent, 1813, pp. 198-199; M.C. Laleman, G. Stoops en H. Thoen, 'Botermarkt', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 21/3-4 (1997), pp. 94-96.

²³ Zie onder meer: G. Stoops, 'Gandastraat 7-9: een Romeinse vuurplaats', *Archeologisch onderzoek in Gent 2002-2010, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/4 (2010), pp. 29-30.

onvolledig en fragmentarisch. Dit heeft niet alleen te maken met de stand van het uitgevoerde, al dan niet al verder uitgewerkte onderzoek, maar ook met de bewaringstoestand in het bodemarchief. Men moet immers beseffen dat heel wat structuren en objecten in vergankelijke materialen niet bewaard bleven of door de eeuwenlange bebouwing nadien ingrijpend verstoord werden. Mede daarom is het belangrijk dat de onderzoeksstrategie aan die vaststellingen wordt aangepast: zowel naar de te onderzoeken oppervlakken in wijken zoals de Sint-Machariuswijk, als naar kennis voor de interpretatie van ook schaarse en zeer gefragmenteerde relictten.

Afbeelding 4: Plattegrond van de site van de Sint-Baafsabdij met de middeleeuwse gebouwen en met aanduiding van de andere archeologische bevindingen (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

4. De vroege middeleeuwen

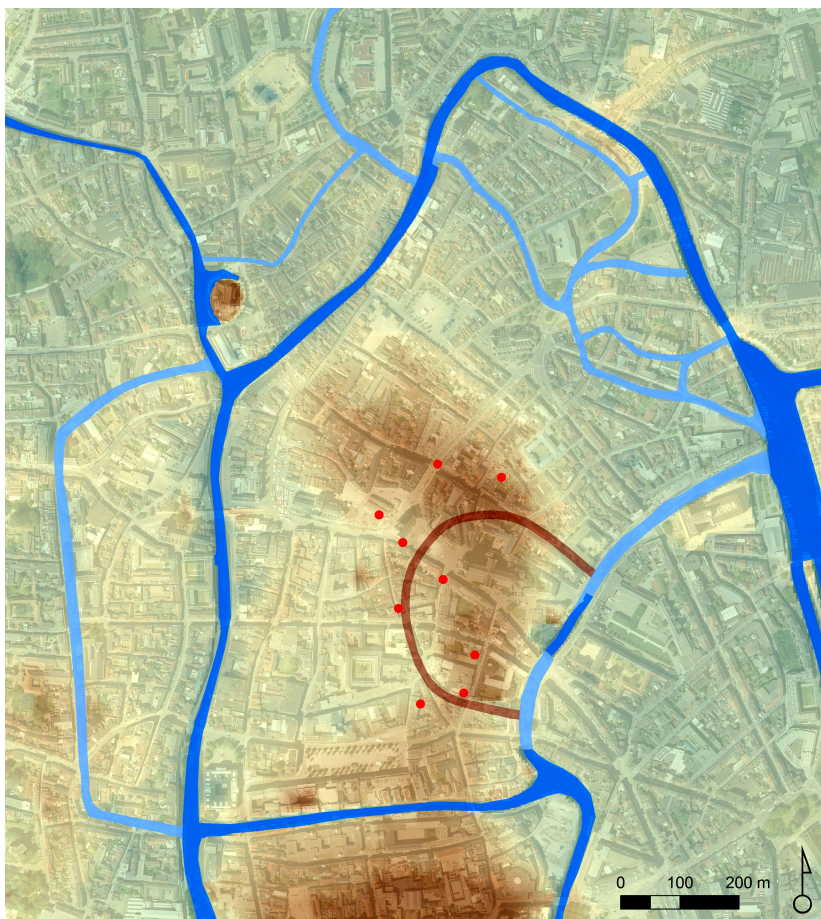
Door de fragmentarische bewaringstoestand van de meestal vergankelijke en fragiele bewoningssporen en de stand van het al uitgewerkte archeologisch onderzoek is de overgang van de Romeinse tijd naar de middeleeuwen nog zeer moeilijk te vatten en blijven tal van hypothesen, in combinatie met de al even schaarse geschreven inlichtingen, mogelijk. Verspreid over het hele grondgebied worden er wel materiële sporen uit de 5de-7de eeuw aangetroffen. Ze kunnen ‘gelezen’ worden als aanwijzingen voor kleine Merovingische nederzettingkernen met hoofdzakelijk landbouwactiviteiten. Het duidelijkst zijn de door greppels omgeven boerderijen in het ontwikkelingsgebied The Loop in Sint-Denijs-Westrem, mogelijk te associëren met het Merovingische toponiem Maalte.²⁴ Voor de sporen en vondsten binnen beide abdijsites is het veelal niet duidelijk of ze verwijzen naar een bewoningskern of al te maken hebben met de beginjaren van beide kloosters die ten tijde van koning Dagobert I (629-639) ontstonden. Maar ook op de plaats van de latere middeleeuwse stad, meer bepaald op de Zandberg langsheen de Schelde, was er menselijke aanwezigheid. Helemaal nieuw is die vaststelling niet, want ook Maurits Gysseling opperde al in 1954 de mogelijkheid van een vroegmiddeleeuwse nederzetting – door hem een ‘Frankisch dorp’ genoemd – op de Zandberg.²⁵ Zelfs al komt zijn lokalisatie niet overeen met de thans bekende archeologische vaststellingen, het blijft een bij verder onderzoek te onthouden hypothese.

Bij onderzoek over het hele Gentse grondgebied en ook bij de gedetailleerde uitwerking van de uitgevoerde opgravingen is het belangrijk aandacht te hebben voor de hele context en de vraagstelling daar op af te stemmen. En eigenlijk gelden dezelfde vragen voor de hele Karolingische tijd. In beide abdijsites laten de fragmentarische relictten toe een continuïteit voorop te stellen. Maar behalve de grote ontwikkelingslijnen, blijft het thans zeer de vraag hoe men zich die Karolingische kloosters kan voorstellen. Rekening gehouden met het onderzoek in het Noord-Franse Hamage²⁶ moeten aanleg en opstand beduidend verschillend geweest zijn dan voor de periodes na de hervormingen en bouwactiviteiten

²⁴ J. Hoorne, e.a., ‘De middeleeuwse nederzetting op The Loop: campagnes 2013 en 2014 Sint-Denijs-Westrem – Flanders Expo, Gent (O.-VI.)’, *Archaeologia Mediaevalis*, 38 (2015), pp. 126-129.

²⁵ M. Gysseling, *Gent’s vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen e.a., 1954, pp. 18-20 & passim. Zie ook: M.C. Laleman en G. Vermeiren, ‘Ruimte en bebouwing in het centrum van het middeleeuwse Gent’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 64/1 (2010), pp. 9-13.

²⁶ E. Louis, ‘Fouilles archéologiques sur le site du monastère mérovingien puis carolingien de Hamage (France, Département du Nord)’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 49 (1995), pp. 45-69.

Afbeelding 5: De situering van de vroegmiddeleeuwse sporen in het centrum van Gent (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

van de 9de eeuw. En waarom kent de Sint-Baafsabdij, net als de abdij van Enname, een monastieke plattegrond met de kerk ten zuiden van de kruisgang? Enkele materiële bronnen, zoals onder meer een klein kapiteel dat aan de Sint-Machariusstraat werd aangetroffen, vertoont gelijkenissen met kleinarchitectuur in Seligenstadt, een klooster dat door Einhard (775/776-840) werd opgetrokken.²⁷ En via een aantal archeologica wordt aldus de associatie bevestigd tussen

²⁷ M.C. Laleman, 'Karolingisch kapiteel', *Stadsarcheologie*, 3/1 (1979), pp. 47-53; M.C. Laleman, 'Het stenen verleden. Een beknopt overzicht van bouwactiviteiten, bouwkundige ontwikkeling en monastieke architectuur', in G. Declercq (ed.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, pp. 116-120.

Ganda en de Karolingische hofcultuur. Einhard was immers behalve raadsman van Karel de Grote (768-814) en Lodewijk de Vrome (814-840) ook lekenabt van beide Gentse monasteria. Voor de plaats waar de vloot werd gebouwd die Karel de Grote in 811 in Ganda kwam inspecteren²⁸, zijn er op dit ogenblik geen materiële aanwijzingen.

En naast de abdijsites is er dan de nederzetting Ganda, aanvankelijk een *locus* of centrum binnen de Gent-gouw (*pagus Gandavo*, *pagus Gandensis*) die in een Parijse bron van 858-859 een *portus* of handelsnederzetting wordt genoemd, waar Bavo wordt vereerd. Samen met Tournai (Doornik) en Valenciennes zijn het de enige centra langsheen de Schelde die dan als een *portus* worden aangeduid. Ging het om de plaats bij het Gandaklooster, die daar ook op grond van de archeologische bevindingen zeker voor in aanmerking komt? Of ging het al om een nederzettingskern op de Zandberg, al dan niet de opvolger van de oudere vroegmiddeleeuwse ‘occupatie’ op die hoogte ten westen van de Schelde? Daar werd een zone van ca. 6 ha afgebakend, die op basis van een grondige archeologisch-historische analyse thans wordt geïnterpreteerd als de portus van de 9de-10de eeuw.²⁹

Ook voor de Karolingische tijd is het belangrijk alle fragmentarische relicten in hun ruimere context te evalueren en de vraagstelling daaraan aan te passen. Een bijzondere moeilijkheid voor het archeologische beheer is dat als gevolg van de normen en bepalingen van het Onroerenderfgoeddecreet 2013 alle percelen kleiner dan 300 m² vogelvrij zijn en dat er in de zones tussen de top van de Zandberg of de Sint-Baafskathedraal en de omgeving van de Sint-Baafsabdij nog heel wat kleinschalige bebouwing aanwezig is. Rekening gehouden met de al bestaande erosie van het bodemarchief, zowel door het vergaan van niet-duurzame materialen als door de intensieve bebouwing sinds de middeleeuwen, evenals met de nieuwe administratieve richtlijnen, is het mogelijk dat de geformuleerde historische vragen met betrekking tot de site van de Sint-Baafsabdij, de scheepswerven uit de 9de eeuw, de vroegmiddeleeuwse aanwezigheid op de Zandberg, evenals de ermee verbonden topografie en landschap nooit meer zullen kunnen beantwoord worden.

²⁸ Zie onder meer: A.E. Verhulst, ‘Kritische studie over een oorkonde van koning Lodewijk IV van Overzee, koning van Frankrijk voor de Sint-Pietersabdij te Gent (20 augustus 950)’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 150 (1984), p. 69.

²⁹ A. Verhulst en G. Declercq, ‘Proeve van historische interpretatie van de vroeg-middeleeuwse halfcirkelvormige gracht te Gent’, *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 14/4 (1990), pp. 68-74. Zie ook: F. Mariage, *Les portus de la vallée de l’Escaut à l’époque carolingienne. Analyse archéologique et historique des sites de Valenciennes, Tournai, Ename, Gand et Anvers du 9e au 11e siècle*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Louvain-la-Neuve, 2003.

5. Grenzen

De ontwikkeling van een stad wordt gevisualiseerd door de opeenvolgende stadsuitbreidingen.³⁰ Een stadsuitbreiding vertolkt zowel de politieke verzelfstandiging als de economische ontwikkeling en de demografische ontplooiing van een stad. Het afbakenen impliceerde eveneens macht over een bepaald territorium. Door de aanleg van een omwalling en de uitbouw van verdedigingsstructuren wilde men die verworvenheden ook materieel veilig stellen. De ontwikkeling van de militaire architectuur, waarvan de stadsversterkingen een onderdeel zijn, volgde de evolutie van de krijgswaerkeunde en moest regelmatig daaraan worden aangepast. De archeologische kennisgroei voor Gent is het gevolg van het gerealiserte onderzoeek en leidt tot een nog zeer onvolledig overzicht. Niettemin leidt dit tot een hele reeks nieuwe inzichten waarvan de voornaamste hier kunnen worden samengevat.

Een omwalling, met grotendeels droge gracht en misschien bijkomend beschermd door een palissade omgaf een bij de Schelde aansluitend areaal van zowat 6 hectare. Een gedeelte van het hypothetische tracé zoals het door de historici Adriaan Verhulst³¹ en Anton Koch³² werd verondersteld op basis van littenkens in de perceelstructuur, kon ook archeologisch worden onderzocht. De uitwerking van alle gegevens reikte een datering in de tweede helft van de 9de eeuw aan.³³ Wie het initiatief nam om een dergelijk gebied voor een bepaalde bevolkingsgroep af te bakenen en hen bescherming te bieden – ongetwijfeld in ruil voor financiële bijdragen –, blijft een punt van discussie. Feit is wel dat het niet de bevolking zelf was die daartoe het initiatief nam, maar een heer en dat dit areaal zich niet alleen als een laat-Karolingische handelsnederzetting ontplooidde, maar ook de kern vormde voor de latere middeleeuwse stad. Gent vormde in

³⁰ M. C. Laleman en G. Stoops, 'Ontwikkeling en verdediging in Gent. Een beknopt overzicht van de stads-archeologische bijdrage ca. 9de-17de eeuw', in *Uit Vlaamse bodem, 10 archeologische verhalen*, Sint-Niklaas, 1996, pp. 120-140.

³¹ Zie onder meer: A. Verhulst, 'Neue Ansichten über die Entstehung der flämischen Städte am Beispiel von Gent und Antwerpen', in *Niederlande und Nordwestdeutschland. Festschrift F. Petri*, Keulen-Wenen, 1983, p. 7.

³² A.C.F. Koch, 'Gent in de 9de en 10de eeuw. Enkele benaderingen', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 14/3 (1990), p. 5.

³³ Zie ook: A. Verhulst en G. Declercq, 'Het vroeg-middeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking', in J. Decavele (ed.), *Gent, apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, pp. 49-53; A. Verhulst en G. Declercq, 'Proeve', pp. 68-74; A. Verhulst, 'Ontstaan en vroegste geschiedenis van Gent: stand van het onderzoek', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 47 (1993), pp. 15-28; A. Verhulst, 'La ville et son émergence en Flandre', in P. Demolon, H. Galinié en F. Verhaeghe (eds.), *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe-XIIIe siècle)*, Douai, 1994, pp. 41-46; A. Verhulst, *The Rise of Cities in North-West Europe*, Cambridge, 1999, passim.

aanleg geen uitzondering ten opzichte van de andere bekende handelsplaatsen verspreid over West-Europa.³⁴

Wellicht al naar het eind van de 10de maar zeker in de 11de eeuw had de handelsnederzetting de omwalling overschreden en was ze in westelijke richting tot aan en over de Leie uitgezwermd. Een belangrijk element voor die evolutie was de vestiging van een grafelijke residentie op de westelijke Leie-oever. Dat de portusuitbreiding ook te maken had met economische ontwikkeling en demografische groei wordt onder meer bevestigd door de oprichting van nieuwe parochies zoals Sint-Jacob, Sint-Niklaas en later Sint-Michiel. De onregelmatige vorm waarvoor de Gentse binnenstad in de volksmond als de ‘Kuip’ wordt aangeduid, gaat nog grotendeels terug op een grachtengordel die als nieuwe omwalling omheen een gebied van zowat 80 hectare tot stand kwam. Waar mogelijk werd de omwalling gevormd door delen Leie of Schelde. Op andere plaatsen werden beide met elkaar verbonden door gegraven grachten zoals de Ketelvest en de Houtleigracht. Deze uitgravingen gaven aanleiding tot aarden bermen die in gedegradeerde vorm in geschreven getuigenissen opduiken en ook op verschillende plaatsen archeologisch werden vastgesteld.³⁵ Wanneer de watergordelomwalling vorm kreeg, staat nog ter discussie. Omstreeks 1100 geniet thans vanuit historisch oogpunt de voorkeur en er zijn niet meteen archeologische bezwaren, zij het dat omzichtigheid bij interpretatie nog steeds voorrang geniet. Een bijkomend argument wordt wel aangereikt door de manier waarop Gent in eigentijdse geschreven bronnen wordt getypeerd. Tot eind 11de eeuw bleef de term *portus* algemeen in gebruik terwijl die in de 12de eeuw door *oppidum*, de gebruikelijke benaming voor een versterkte stad, wordt vervangen.³⁶ In een tweede fase vormde deze aarden wal de basis voor stenen stadsmuren die de verschillende stenen stadspoorten³⁷ met elkaar verbonden en samen met torens³⁸ voor een bijkomende versterking zorgden. Op grond van wat op heden bekend is, zouden die stenen fortificaties voornamelijk uit de late 12de eeuw dateren.

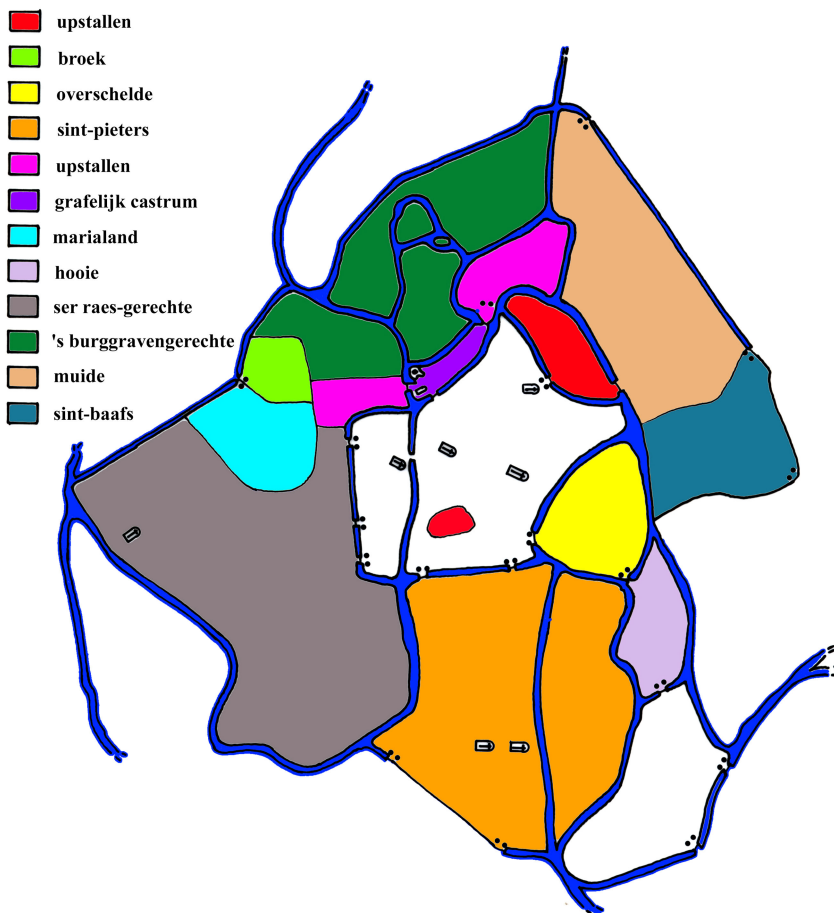
³⁴ Zie onder meer: J. De Meulemeester, ‘Les castra carolingiens comme élément de développement urbain: quelques suggestions topographiques’, *Château Gaillard*, 14 (1990), pp. 94-119; A. Verhulst, ‘Het ontstaan van de steden in Noordwest-Europa: een poging tot verklarende synthese’, *Academiae Analecta*, 49/1 (1987), pp. 57-83.

³⁵ Zie onder meer: J. De Gryse en J. Vandeveld, ‘Kleinveeshuissteeg, Wolweverssite’, *Archeologisch onderzoek in Gent 1997-2006, Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 2/2 (2008), pp. 49-50; G. Stoops en G. Vermeiren, ‘Posteernestraat 21’, *Archeologisch onderzoek in Gent 2012, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/6 (2012), pp. 93-94.

³⁶ G. Declercq en M.C. Laleman, ‘Archeologie van de stedelijke ruimte’, in M. Boone en G. Deneckere (eds.), *Gent, stad van alle tijden*, Brussel-Gent, 2010, pp. 18-49.

³⁷ M.C. Laleman, D. Lievois en P. Raveschot, ‘De stadsversterking bij de Zandpoort. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek’, *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 9/2 (1985), pp. 16-41.

³⁸ M.C. Laleman, ‘Vestingmuur met waltoren’, in *Oude koeien uit de gracht...* Gent, 1979, pp. 9-9v°.

Afbeelding 6: Schematische voorstelling van de uitbreiding van de middeleeuwse stad (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Het was al bekend dat de uitbreiding van de stad in zuidoostelijke richting in diverse stappen was gerealiseerd. Vanuit het archeologisch onderzoek werden vooral nieuwe inzichten aangeleverd voor een fase uit het begin van de 14de eeuw, na de annexatie van de Hooie en de opname binnen de stad van het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw. Deze uitbreiding ging gepaard met de aanleg van de Vijfwindgatenpoort en een verdedigingsmuur langs de Schelde³⁹, nu onder-

³⁹ M.C. Laleman, D. Lievois en G. Stoops, 'Enkele nieuwe inzichten in de ontwikkeling van het Klein Begijnhof in Gent', in *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 21, Gent, 1995, pp. 305-319.

deel van het begijnhof, maar in de late middeleeuwen op enige afstand daarvan aangelegd. Meteen werd ook duidelijk dat het laatmiddeleeuwse begijnhof beduidend minder groot was dan zijn opvolger na de Beeldenstormtijd, die tot op heden in het stadsbeeld bewaard bleef.

Hoofdzakelijk in de loop van de 13de eeuw werd de stad uitgebreid tot een gebied van 644 hectare, omgeven door een nieuwe omwalling die voornamelijk uit grachten, aarden wallen en versterkte toegangen bestond. De omtrek was echter veel te groot om een volledig ommuurde stad af te bakenen. Elke toegang en elk onderdeel werd dan in de komende eeuwen nog eens aangepast aan de noden van de krijgswaerkunde. Slechts enkele aspecten konden archeologisch nader worden onderzocht, zoals poorten, muren en waltorens aan de westzijde – de kant van ‘zusterstad’ Brugge die vanuit verdedigingsoogpunt steeds bijzondere aandacht kreeg.⁴⁰ Even indrukwekkend waren de fortificaties aan de zuidzijde van de stad, met de invalswegen richting Frankrijk of vanuit militair oogpunt de routes waarlangs militair onheil Gent kon bereiken.⁴¹ Het meest bekend zijn wellicht de fortificaties aan de oostzijde met de aanleg van het *novum castellum* of latere Spanjaardenkasteel op de plaats van de vroegere Sint-Baafsabdij en waarvoor archeologisch onderzoek ook een aantal nieuwe inzichten aanreikte.⁴²

Her en der was er ook archeologische aandacht voor de ontmanteling van de stadsfortificaties na 1860⁴³ en zelfs structuren uit de Eerste en de Tweede Wereldoorlog.⁴⁴ Voor elk van die etappes leverde archeologisch onderzoek bijkomende inlichtingen op. Belangrijker is echter, voor elke stadsonderzoeker, om er rekening mee te houden dat er ook buiten elke omwalling mensen woonden en werkten die met de stadsbewoners in verband stonden.⁴⁵ De ontwikkeling van een stad wordt ook voor archeologen niet beperkt tot de stadsgrens in die

⁴⁰ J. Baldewijns en M.C. Laleman, ‘De stadsomwalling aan de Brugse Poort’, *Stadsarcheologie*, 7/1 (1983), pp. 6-24; M.C. Laleman en G. Stoops, ‘Rabotstraat, Rabot’, *Stadsarcheologie. Bodem en monument*, 17/3 (1993), pp. 51-53; L. Fockedeey, e.a., ‘Rabotstraat, Rabot’, *Stadsarcheologie. Bodem en monument*, 18/2 (1994), pp. 58-59.

⁴¹ M.C. Laleman en D. Lievois, ‘Een 17de-eeuws bastion buiten de Kortrijkse Poort’, *Stadsarcheologie. Bodem en monument*, 15/1 (1991), pp. 5-33; D. Lievois, ‘De stadsversterkingen bij de Kortrijkse Poort in Gent (1580-1641)’, *Stadsarcheologie. Bodem en monument*, 16/1 (1992), pp. 8-18. Zie ook: L. Devriese, e.a., ‘Isabellakaai: de Peperbus’, *Archeologisch onderzoek in Gent 2002-2011*, *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 2/5 (2011), pp. 16-36.

⁴² M. C. Laleman, ‘Le Castrum Novum de Gand (Belgique)’, in G. Blicq, e.a., *Le Château et la Ville. Conjonction, opposition, juxtaposition (XIe-XVIIIe siècle)*, Parijs, 2002, pp. 335-353.

⁴³ Bijvoorbeeld: M.C. Laleman, *Ontdek de Bijloke Gent. Geschiedenis, architectuur, cultuur*, Gent, 2014, pp. 26-29.

⁴⁴ G. Antheunis en M.C. Laleman, ‘Materiële oorlogsbronnen in Gent’, in L. Charles (red.), *Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in De Zwarte Doos (20ste eeuw)*, Gent, 2007, pp. 103-166.

⁴⁵ Zie bijvoorbeeld: L. Charles, e.a., *De Berg van Barmhartigheid in Gent*, Gent, 2003, pp. 13-23.

periode. Het menselijke leven buiten die omwalling maakte daar ook deel van uit.

Buiten de opeenvolgende stadsomwallingen brachten nog andere onderzoeken gegevens aan over strategie en verdediging. Een aantal vaststellingen aan de Opgeëistenlaan⁴⁶ stonden mogelijk in verband met het beleg op Gent ten tijde van Maximiliaan van Oostenrijk. De sporen zijn echter te fragmentarisch en te weinig talrijk om van een reële *battle field area* te kunnen gewagen. Het is op dit ogenblik trouwens niet meteen duidelijk hoe men dit materieel kan herkennen in de sindsdien eeuwen lang geürbaniseerde en beroerde zones. Gelijkaardige vragen kunnen trouwens gesteld worden over de lokalisatie van de plaats waar Karel de Grote in 810-811 een vloot kwam inspecteren die in Gent tegen de Noormannen werd opgebouwd of over de plaats waar de Engelse koning Edward een beleg hield en waar wijlen Brice Lyon al jarenlang materiële bewijzen voor vroeg. Beter ingelicht door archeologisch, technisch en historisch onderzoek is men wel over bombardementen zoals het groot kanon Dulle Griet dat het object was van grondige analyses tijdens de restauratiecampagne.⁴⁷ In dezelfde lijn kan ook de kennisopbouw worden vermeld over het gebruik van kanonskogels.⁴⁸ Maar dit alles zijn slechts kleine snippers van een veel groter verhaal met tientallen vragen die nog niet opgelost zijn.

6. Ruimte en bebouwing

Het beeld van een stad wordt bepaald door een samenspel tussen publieke ruimte en (private) bebouwing en hoe dat zich heeft ontwikkeld over de eeuwen heen.⁴⁹ Zowel grootschalige opgravingen als tientallen kleinere archeologische interventies en waarnemingen hebben de kennis daarover niet alleen drastisch aangevuld, maar ook grondig vernieuwd. Van de oudste stedelijke bebouwing in hout en andere vergankelijke bouwmaterialen wordt in het dicht bebouwde, sinds eeuwen versteende stadscentrum nauwelijks een spoor teruggevonden. Toch zijn er enkele littekens, overgebleven strata en archeologica, die onrecht-

⁴⁶ P. Steurbaut en G. Vermeiren, 'Opgeëistenlaan, Nieuw Gerechtshuis', *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006, Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 2/1 (2007), pp. 91-96.

⁴⁷ M. Beyaert, 'Een ongewone uitdaging. Archeologisch onderzoek van de Dulle Griet-bombarde te Gent', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 23/1 (1999), pp. 42-78.

⁴⁸ M.C. Laleman, D. Lievois en G. Stoops, 'Stenen kanonkogels in Gent. Omtrent een vondst aan het Kuipgat', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20/4 (1996), pp. 15-42.

⁴⁹ M.C. Laleman, 'Espaces publics dans les villes flamandes au moyen âge: l'apport de l'archéologie urbaine', in M. Boone en P. Stabel (eds.), *Shaping Urban Identity in late Medieval Europe*, Leuven-Apeldoorn, 2000, pp. 26-41; M.C. Laleman en G. Vermeiren, 'Ruimte en bebouwing ...', pp. 3-56.

streeks inlichtingen geven over de bewoners en hun activiteiten vanaf de late 9de-10de eeuw.

Afbeelding 7: Gezicht op het bouwblok tussen de voormalige Korte Ridderstraat en de Poeljemarkt, met aanduiding van de middeleeuwse huizen en met zicht op de verdichting van de percelen vanaf de late middeleeuwen (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

De opgravingen in het kader van het KoBra-project wezen op het belang van een route, de latere Korte Ridderstraat, als ruggengraat van een stedelijke ontwikkeling net buiten de portusnederzetting.⁵⁰ Wellicht als onderdeel van de handelsroute over land die vanaf de 11de eeuw Brugge met Köln verbond, en doorheen het Gentse centrum de verbinding vormde tussen de overgangen van Leie en Schelde – of van Korenlei met Brabantdam – stond deze weg in verbinding met zowel de portus als de latere *Plaetse* (huidige Botermarkt), vanaf de 14de eeuw het bestuurlijke centrum van het stedelijke Gent. Interessant is voorts de ontwikkeling van het stratennet vanaf de Zandberg in de richting van de Vrijdagmarkt en de Steendam met achtereenvolgens de Hoogpoort, de Onderstraat en de Kam-

⁵⁰ M.C. Laleman en G. Vermeiren, 'Ruimte en bebouwing ...'.

merstraat, alle straten die hun middeleeuwse aflijning en opmerkelijke middeleeuwse breedte tot vandaag behielden. Maar ook bij de uitbreiding in westelijke richting zijn de inzichten opmerkelijk anders dan enkele decennia terug. Dit houdt zowel verband met de Korenmarkt, ontstaan op een depressie of voormalige Leie-arm en als marktplein in zijn huidige vorm niet ouder dan de 16de eeuw⁵¹ en met de Groentenmarkt en het Vleeshuis, eveneens grotendeels ontstaan op alluvium of rivierrelicten. Ook voor de Kouter en zijn directe omgeving zijn de inzichten opmerkelijk gewijzigd, en zo zijn er nog veel meer voorbeelden.

Even baanbrekend ten gevolge van archeologisch onderzoek zijn de inzichten voor de betekenis van kleine stadspleinen⁵² en de stegen of verbindingssassen tussen de middeleeuwse hoofdstraten. Ze getuigen niet alleen van een planmatige aanleg met notie van perspectief en uitzicht versus vertoon. Ze zijn ook in belangrijke mate verbonden met de huiserven en de ontwikkeling van de bebouwing op die erven. Vanaf het midden van de 12de eeuw doken de eerste natuurstenen huizen op. Deze *Stenen* en hun associatie met de machtige lakenkooplui van de 12de-13de eeuw, wat Gent de bijnaam van middeleeuws Manhattan opleverde, zijn al uitgebreid bestudeerd.⁵³ Behalve het bijhouden van de inventaris, die het belang van die stenen huizen voor het middeleeuwse Gent alleen nog meer onderstreept, is het belangrijk oog te hebben voor nog minder evident vast te stellen types zoals de combinatie van een natuurstenen voeting of onderbouw met een bovenbouw van hout of andere materialen.

Ook voor de overgang van natuursteen, in hoofdzaak Doornikse kalksteen, naar baksteen, de eerste toepassingen van bakstenen muurwerk vanaf het midden van de 13de eeuw en de ontwikkelingen van een markteconomie met baksteen als meest verspreid bouw materiaal had het stadsarcheologische onderzoek een niet te miskennen inbreng. Essentieel was de mogelijkheid om toepassingen van baksteen, onder meer in de Bijlokesite, te koppelen aan goed dateerbare gegevens van dendrochronologisch onderzoek. Maar ook de uitwerking van bouwarcheologisch onderzoek in de Heilig-Kruiskerk in Sint-Kruis-Winkel was met die bak-

⁵¹ Zie ook: D. Lievois, 'Kapellen, huisjes, fruit en bloemen bij de westgevel van de Sint-Niklaaskerk te Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 59 (2005), pp. 71-115.

⁵² M.C. Laleman en G. Vermeiren, 'Ruimte en bebouwing ...'. Zie ook: M.A. Bru en G. Vermeiren, 'Bouwblokken en pleinen in Gent, archeologisch onderzoek op het Emile Braunplein, de Botermarkt en de Belfortstraat (O.-VI.)', *Archaeologia Mediaevalis*, 34 (2011), pp. 22-26.

⁵³ M.C. Laleman en P. Raveschot, *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, Brussel, 1991. Zie ook: M.C. Laleman, 'De Gentse Stenen: getuigen van handel in laken, graan en bouwstenen', *Rotterdam papers*, 7 (1962), pp. 61-73; N. Barbry, e.a., *Middeleeuws Manhattan. Rijkdom in Gentse Stenen*, Gent, 1999; M.C. Laleman, 'Columns in houses. Domestic architecture and stone trade in late-medieval Flanders', in H. Clevis (ed.), *Medieval Material Culture. Studies in honour of Jan Thijsen*, Zwolle, 2009, pp. 129-191.

steenontwikkeling te associëren. De uitzonderlijke positie van deze en andere sites langs de zandrug Maldegem-Stekene en de directe verbinding met productieplaatsen in Stekene en omgeving droegen ongetwijfeld bij tot de ontwikkeling van de laatmiddeleeuwse baksteenarchitectuur in Gent en omgeving.⁵⁴

In dit beknopte overzicht kan onmogelijk worden ingegaan op de diverse architectuuronderdelen zoals onder meer doorbrekingen, haarden, vloerbedekkingen, portiekstructuren, bijgebouwen, en zo meer, evenals op veel architectuuraspecten uit latere tijd waarvoor het archeologisch onderzoek in Gent ook een inbreng had. Dit beknopte overzicht toont echter wel aan dat het bij eigentijds en toekomstig onderzoek in de stad totaal onvoldoende is om alleen bouwfragmenten in een syntheseplan weer te geven. Vertrekkend van een precieze bouwchronologie voor een te behandelen onderzoekplek – en waarin strata, grondsporen, gebouwresten en vondstensembles samen in één chronologie worden verwerkt – is het ook noodzakelijk om elk van die bevindingen te evalueren ten opzichte van de kennis over wonen en leven in de stad, in hoeverre dit al dan niet eenzelfde of vergelijkbare ontwikkeling weergeeft met andere stadsdelen en hoe die inzichten zich verhouden ten opzichte van wat voor andere steden bekend is. Indien de basischronologie, zoals vermeld, als finaliteit van een onderzoek in stedelijk milieu ontbreekt, dan kan men zich terecht vragen stellen over het nut van de investeringen voor archeologisch onderzoek in een stadscentrum.

7. Adellijke heren

Sinds de beroemde historicus Henri Pirenne (1862-1935)⁵⁵ zich inliet met het ontstaan van de middeleeuwse steden in Vlaanderen, beklemtoonde zowat elke stadsonderzoeker de rol die het Gravensteen als residentie van de graven van Vlaanderen daarbij invulde. In 1960 werd dit nog eens krachtig onderstreept in een bijdrage met nieuwe inzichten, geformuleerd door Hans Van Werveke en Adriaan Verhulst.⁵⁶ Belangrijk daarbij was dat het kasteel zelf uit zijn monumentaal isolement werd gehaald en gezien werd als een onderdeel van een meerledige site met voorhof en bijhorend dorp waarvan de oorsprong in de Karolingische

⁵⁴ M.C. Laleman en G. Stoops, 'Baksteengebruik in Vlaamse steden. Gent in de middeleeuwen', in T. Coomans en H. Van Royen (eds.), *Medieval Brick Architecture in Flanders and Northern Europe: the question of the Cistercian Origin. Middeleeuwse baksteenarchitectuur in Vlaanderen en Noord-Europa*, Koksijde, 2008, pp. 163-183. Zie ook: V. Debonne en K. Haneca, 'Mariakerke, Mariakerkeplein, parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw-Geboorte', *Archeologisch onderzoek in Gent 2012, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/6 (2012), pp. 246-259.

⁵⁵ Zie vooral: H. Pirenne, *Les villes et les institutions urbaines*, I, Parijs-Brussel, 1939, pp. 123-149.

⁵⁶ H. Van Werveke en A. Verhulst, 'Castrum en Oudburg te Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 14 (1960), pp. 3-62.

tijd werd gesitueerd. De talrijke archeologische interventies in het Gravensteen, met bodem- en bouwarcheologie⁵⁷, evenals in de bouwblokken rond het Gravensteen hebben die in 1960 geformuleerde hypothesen niet ten volle bevestigd. Aan de andere kant hebben ze een geheel nieuw inzicht gegeven in de chronologie van het kasteel en in enkele elementen op het voorhof zoals de opeenvolgende Sint-Veerlekerken, het Wenemaergodshuis en de 17de-eeuwse Vismijn.⁵⁸ Behoudens enkele Romeinse antecedenten op de door Leicarmen omringde zandige heuvel verwijzen de oudste relicten naar een 10de-eeuws houten complex waarbij de vraag kan worden gesteld of dit als residentie van de graven van Vlaanderen fungeerde. Het grote 11de-eeuwse stenen zaalgebouw was dit zeker wel. Bijzonder verrassend was ook de polychrome architectuur die na reiniging tot uiting kwam in de walmuur en het poortgebouw, onderdelen van de bouw-fase ten tijde van graaf Filips van de Elzas (1128-1168). Andere kastelen buiten Gent en het lavatorium van de Sint-Baafsadij bieden interessante parallellen uit dezelfde periode. De archeologische bevindingen over het Gravensteen konden op ruime schaal worden geëvalueerd met castellologisch onderzoek in de buurlanden. Zo ontstonden nieuwe inzichten over tal van themata zoals de middel-eeuwse symboolarchitectuur waarbij fortificatie-elementen deel uitmaakten van dit decor dat vooral moest imponeren en de relatie tussen het kasteel en de vormgeving van het omgevende domein.⁵⁹ Kenmerkend zijn ook de collectie hertengewei en de producten die daaruit werden vervaardigd, artisanale activiteiten die samengaan met de status van het kasteel in de 11de-12de eeuw.⁶⁰ Of ook

⁵⁷ D. Callebaut, 'Résidences fortifiées et centres administratifs dans la vallée de l'Escaut (IXe-XIe siècle)', in P. Demolon, H. Galinié en F. Verhaeghe (eds.), *Archéologie des villes*, Douai, 1994, pp. 93-112; F. Mahieu, 'Sint-Veerleplein 11, het noordelijke bijgebouw van het Gravensteen', *Archeologisch onderzoek in Gent 1997-2008, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/2 (2008), pp. 134-156; M.C. Laleman, 'De Domus Comitatus van het Gentse Gravensteen', in M. Dewilde, A. Eryvnc en F. Becuwe (eds.), *Cenu-lae recens facta. Een huldeboek voor John De Meulemeester*, Koksijde, 2010, pp. 227-253; M.C. Laleman 'De graven van Vlaanderen en hun Gentse residentie', *Westerheem*, Speciaal 17 (2014), pp. 260-268.

⁵⁸ M.C. Laleman, 'Témoins de basses cours seigneuriales dans le tissu urbain d'une ville: l'exemple de Gent (Gand, Flandre Orientale, Belgique)', *Château Gaillard*, 24 (2004), pp. 179-189; M.A. Bru, P. Steurbaut en G. Vermeiren, 'Sint-Veerleplein 2 en 3 en Vismarkt 7', *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/1 (2007), pp. 156-166; M. Brion, P. Pype en G. Vermeiren, 'Sint-Veerleplein 5, Oude Vismijn', *Archeologisch onderzoek in Gent 1997-2008, Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 2/2 (2008), pp. 119-133; M.A. Bru en G. Vermeiren, 'Sint-Veerleplein 5, Oude Vismijn', *Archeologisch onderzoek in Gent 1997-2008, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/2 (2008), pp. 101-120; G. Vermeiren en M.A. Bru, 'Rekelingestraat 5, Oude Vismijn', *Archeologisch onderzoek in Gent 2012, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/6 (2012), pp. 115-126.

⁵⁹ M.C. Laleman, 'Château et pouvoir'. Beschouwingen bij symboolarchitectuur in de ontwikkelingen van het middeleeuwse Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 62/1 (2008), pp. 5-42.

⁶⁰ A. Eryvnc, M.C. Laleman en M. Berkers, 'Sint-Veerleplein 11, Gravensteen: bewerkt bot en gewei', *Archeologisch onderzoek in Gent 2012, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/6 (2012), pp. 215-236. Zie ook: A. Eryvnc, 'Medieval castles as top-predators of the feudal system: an archaeozoological approach', *Château Gaillard*, 15 (1992), pp. 151-159.

andere archeologica eenzelfde conclusie mogelijk maken, is voorsnog niet bekend omdat er te weinig werd uitgewerkt. In de zone van het voorhof, en de door Verhulst en Van Werveke gereconstrueerde burg (Oudburg, Patershol), werden nog geen sporen geregistreerd ouder dan de 12de-13de eeuw. De getuigenissen over lederbewerking zijn te plaatsen in de late middeleeuwen en moderne tijden, na de annexatie in 1274 van dit gedeelte bij het stedelijke Gent. Bewijzen voor de lokalisatie in die zone van de 10de-eeuwse lederbewerkers of *coriarii* die in dienst van de graven en het Gravensteen werkten, werden tot nog toe niet materieel vastgesteld. Er blijven dus veel vragen onbeantwoord. Het is al enkele decennia wachten op een degelijke monografie, zowel voor het Gravensteen als voor de aansluitende en verdere grafelijke omgeving. Dat die opdracht niet evident is, mede door de enorme fragmentatie van het schaarse bronnenmateriaal, zeker voor de middeleeuwse periodes, staat echter ook vast.

Bijzonder interessant voor de verdere kennisopbouw over Gent is de dualiteit Gravensteen-Gerard de Duivelsteen. Dat dit laatste kasteel ouder is dan de 13de-eeuwse eigenaar naar wie de naamgeving nu verwijst, is duidelijk, zij het dat er geen grondig archeologisch onderzoek plaatsvond, als er nog *überhaupt* ongestoord bodemarchief overblijft na de grote verstoringen van omstreeks 1900. De positionering van het Gerard de Duivelsteen toont de site als een heren-component binnen en ter controle van de eerste middeleeuwse handelsnederzetting, de portus aan de Schelde.⁶¹ Zoals in tal van andere Europese handelscentra uit de 9de-10de eeuw was dit kasteel een pendant van de hoger gelegen oudste stadskerk (Sint-Jan, later Sint-Baafskathedraal) en hield hij het toezicht over de voornaamste rivier.

Met de recente archeologische bevindingen ten noorden van de Sint-Baafskathedraal rijzen echter vragen over de betekenis van het Geraard de Duivelsteen, en ook over het Gravensteen. In het bouwblok ten noorden van de kathedraal werden immers de restanten van imposante middeleeuwse constructies in Doornikse steen aangetroffen, waarvan het bestaan samengaat met de ontwikkeling van de Sint-Janskerk.⁶² Het oudste stenen zaalgebouw van ca. 29 bij 7 meter

⁶¹ Voor het eerst opgemerkt in: M.C. Laleman, 'Van tentenkampen tot 'stenen zo hoog als torens', in N. Poulain (ed.), *Gent & architectuur. Trots, schande en herwaarderung in een overzicht*, Gent, 1985, pp. 22. Naderhand meegenomen in de meeste overzichten met betrekking tot het ontstaan en de ontwikkeling van de middeleeuwse stad, zoals A. Verhulst en G. Declercq, 'Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking', in J. Decavele (ed.), *Gent, Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, pp. 36-59. Zie ook: M.C. Laleman, 'De eerste middeleeuwse stad', in *De Gentse Portus aan de Reep. Een historische verkenning*, Gent, 2005, pp. 8-11; G. Dupont, M.C. Laleman en P. Steurbaut, 'Heer Geraard de Duivel: de historische figuur', in M. Sleen, *De hoed van Geeraard de Duivel*, 2012, pp. 7-12.

⁶² G. Vermeiren, e.a., 'Kapittelstraat', *Archeologisch onderzoek in Gent 2015, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/7 (2015), ter perse.

dateert mogelijk nog uit de 10de eeuw. Gaat het om een heren-component waarbij de Sint-Janskerk dan als kerkelijke component (al dan niet op een voorhof) werd opgetrokken, een dualiteit zoals die aan vele tientallen middeleeuwse nederzettingen ontstaan heeft gegeven? Nieuw onderzoek, in samenhang met de schaarse geschreven bronnen, is hier zeker aangewezen. Tevens is het, vanuit de historisch-wetenschappelijke vraagstelling, ook noodzakelijk dat elk archeologisch onderzoek in die omgeving uiterst professioneel en met de nodige kennisomkadering dient te geschieden.

Afbeelding 8: Het poortgebouw tot het opperhof van het Hof ten Walle of latere Prinsenhof, opgraving Prinsenhof 103 (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Een onderzoeksproject met archeologische inbreng maakte het mogelijk een *status quaestionis* op te maken voor het Hof ten Walle, een walsite met motte en voorhof, die in de 14de eeuw tot grafelijke residentie werd omgevormd en die ook voor de hertogen van Bourgondië het voornaamste verblijfadres in Gent bleek.⁶³ Het Hof ten Walle was niet de enige walsite die archeologisch werd verkend. Een interdisciplinair project rond het stadsgezicht op Gent en omgeving van Jacques Horenbault (1619) maakte het mogelijk om een inventaris van vijftien walsites op te stellen en ze in Gent nauwkeurig te lokaliseren, als basis voor verder onderzoek wanneer bouwactiviteiten hun laatste materiële bronnen dreigen te vernietigen.⁶⁴ Inhoudelijk was het verassend om vast te stellen dat een aantal van deze sites met opperhof, voorhof en landerijen al in de late middeleeuwen fungeerde als een soort van *hof van plaisance* met aan donjon verwante stenen *tower houses*. De uitbeelding bij Horenbault sluit aan bij de symboolwaarden die het bezit ervan vanaf de 17de eeuw opnieuw een *boost* gaf. Ondertussen werd de eerste inventaris drastisch aangevuld en uitgebreid.⁶⁵ Her en der kwamen bij archeologisch onderzoek bijzondere stukken aan het licht waarvan de fabricage en de vormgeving aansluiten bij bekende cultuurfenomenen die men eerder terugvindt bij adel en/of hogere burgerij.⁶⁶

8. Kerken en kloosters

Zowel de beide abdijsites als de parochiekerken in het centrum van de stad waren (gedeeltelijk) archeologisch onderzocht vooraleer de stadsarcheologen van start gingen. Toch leverden ook de voorbije decennia nieuwe inzichten. Voor de Sint-Pieterssite waren er allereerst de indirecte aanwijzingen voor bouwactiviteiten in het tweede kwart van de 9de eeuw, waarvoor kalkovens op de helling naar de Schelde bouwstoffen aanleverden. Plattegrond, uitzicht en opbouw van de

⁶³ M.C. Laleman (ed.), *Het prinselijk Hof ten Walle in Gent*, Gent, 2000; M.C. Laleman, 'Het prinselijk Hof ten Walle in Gent: recent onderzoek en nieuwe inzichten', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 55 (2001), pp. 199-236; G. Stoops, 'Prinsenhof 103: poortgebouw', *Archeologisch onderzoek in Gent 2012, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/6 (2012), pp. 94-114.

⁶⁴ L. Charles, e.a., *De walsites en speelhoven. Het vrije van Gent bij Jacques Horenbault (1619)*, Gent, 2008; M.C. Laleman, 'Le plan de Gand peint par Jacques Horenbault en 1619 et l'inventaire de sites fossoyés', *Château Gaillard*, 24 (2010), pp. 159-163.

⁶⁵ Niet gepubliceerd onderzoek Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie. Met dank aan Peter Steurbaut.

⁶⁶ E. den Hartog, 'Rekelingestraat, Wenemaerhospitaal: een dametje met een Kruseler', *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/3 (2009), pp. 69-78; E. den Hartog, 'Savaanstraat & Vrouwebroersstraat: twee valkeniers', *Archeologisch onderzoek in Gent 2012, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/6 (2012), pp. 127-154. Zie ook: E. den Hartog, 'On six Danish knife handles or hair parters shaped like falcons', in *By, marsk og geest. Kulturhistorisk årbog for Sygestjylland*, 2012, pp. 10-13.

Karolingische kerk blijven vooralsnog onbekend en zijn dus een onderzoeksthema, evenals de wellicht nog oudere en andere bidhuizen binnen de Sint-Pieterssite. De opgravingen op het Sint-Pietersplein⁶⁷ brachten wel een inzicht in de westelijke traveeën en de dubbel getorende façade van de 10de-eeuwse monnikenkerk, evenals in de jongere aanpassingen vooraleer de kerk na de beeldenstormtijd werd gesloopt en vervangen door de nog bestaande barokkerk. Wellicht werden enkele oudere onderdelen van de Karolingische kerk hergebruikt bij de 10de-eeuwse monnikenkerk. Dit vermoeden blijkt ook uit de zeven luxueuze bijzettingen, wellicht voorouders of verwanten van de graven van Vlaanderen, die voor het hoofdportaal in de meest westelijke travee werden opgegraven. Even verrassend was het uitgestrekte atrium dat ten westen van de monnikenkerk werd ontdekt en in de 10de-12de eeuw als begraafplaats diende.⁶⁸ Het door gangen begrensde atrium was alvast ouder dan de kruisgang die ten zuiden van de kerk werd aangelegd. Iets noordelijker leidden de schaarse sporen van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in samenhang met iconografie en cartografie tot de reconstructie van de 13de-eeuwse parochiekerk, een topvoorbeeld van Scheldegotiek in Doornikse steen.⁶⁹

Wat de Sint-Baafsabdij betreft sluiten de bevindingen voor de monnikenkerk aan bij wat al door het onderzoek van Prof. Dr. Firmin De Smidt bekend was.⁷⁰ Toch blijven er een hele reeks vragen onopgelost, niet in het minst waarom de monnikenkerk ten zuiden van de abdijgebouwen tot stand kwam en hoe de kloostergebouwen er uitzagen vóór de 10de-eeuw. Deze monastieke site vraagt dringend om systematisch archeologisch bodem- en bouwonderzoek, liefst voorafgaand aan alle mogelijke ingrepen die met de hedendaagse uitbating of met herstelwerken te maken hebben. Bijzonder intrigerend was ook de kleine kerk met haar diverse bouwfasen die ten oosten van de monnikenkerk was gelegen.⁷¹ Ging

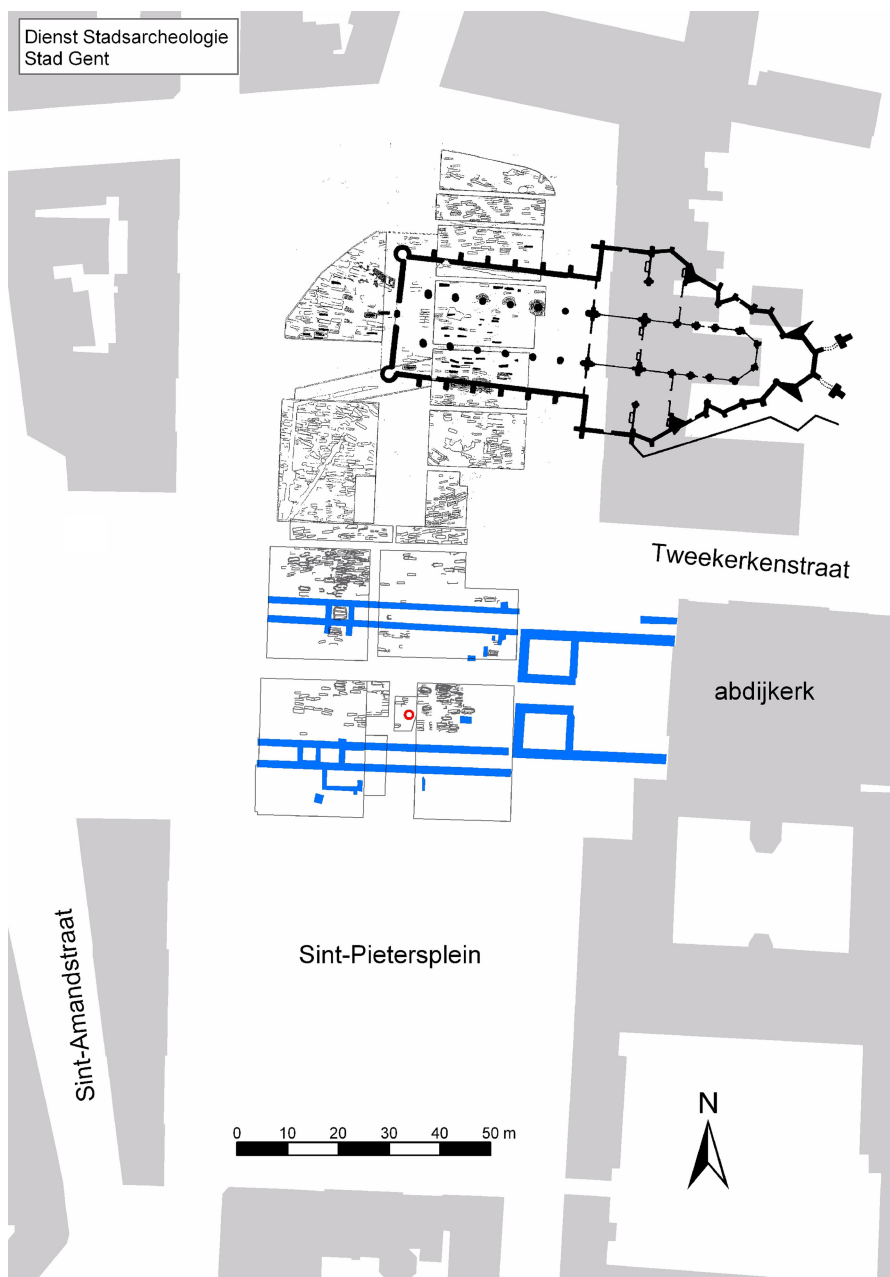
⁶⁷ M.A. Bru, e.a., 'Een stenen vogel: een uniek 'monument' in de Gentse Sint-Pietersabdij', *M & L. Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 29/3 (2010), pp. 4-26; M.C. Laleman (ed.), *Onder het Sint-Pietersplein Gent, van hoogadellijke begraafplaats tot parking*, Gent, 2010.

⁶⁸ Zie ook: G. Vermeiren, *Gent. Het atrium van de Sint-Pietersabdij, Erfgoedmemo 7*, Gent, 2004.

⁶⁹ M.A. Bru en G. Vermeiren, 'Sint-Pietersplein: parochiekerk en kerkhof', *Archeologisch onderzoek in Gent 2002-2010, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/4 (2010), pp. 101-120; M.C. Laleman, 'Sint-Pietersplein: de Onze-Lieve-Vrouwekerk', *Archeologisch onderzoek in Gent 2002-2010, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/4 (2010), pp. 121-156.

⁷⁰ F. De Smidt, *Opgravingen in de Sint-Baafsabdij te Gent. De abdijkerk*, Gent, 1956. Zie ook: M.C. Laleman, 'Monastieke architectuur: een weerspiegeling van leven en denken in de geest van de "Regula Benedicti"', in *Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden*, 3, Gent, 1980, pp. 6-104; M.C. Laleman, 'Het stenen verleden. Een beknopt overzicht van de bouwactiviteiten, bouwkundige ontwikkeling en monastieke architectuur', in G. Declercq (red.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, pp. 115-146.

⁷¹ M.C. Laleman, 'Woord, beeld en materie. Het Sint-Baafsdorp in Gent', in J. De Zutter, L. Charles en A. Capiteyn (eds.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, pp. 289-317.

Afbeelding 9: De middeleeuwse monnikenkerk van Sint-Pieters met dubbelgetorende westfaçade, het aansluitende atrium en ten noorden daarvan de Onze-Lieve-Vrouwekerk, met de bijbehorende begraafplaatsen, opgravingen Sint-Pietersplein (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

het om de voormalige parochiekerk van het Sint-Baafsdorp, de voorloper van de latere Heilige-Kersterk? Of was het een andere bidplaats met een andere functie? De situatie van gelijktijdige monastieke sites zoals Saint-Denis en Saint-Ricquier toont een hele reeks kerken en kapellen binnen het abdijdomein en dit moet ook in de twee Gentse kloosters het geval geweest zijn, zelfs al is dit op heden nog niet te vatten.

Voor de centrumkerken Sint-Jan⁷² en Sint-Jacobs⁷³ waarvan de geschiedenis respectievelijk tot de 10de en de late 11de eeuw teruggaat, zijn er geen nieuwe archeologische bevindingen te noteren, met uitzondering voor de band tussen de kerk en haar onmiddellijke topografische omgeving. Zo is de zogenoemde crypte van de Sint-Baafskathedraal in kern een 12de-eeuws benedenkoor dat op het scherpe talud naar de Schelde werd aangelegd. De west- en noordzijde ondergingen een ingrijpende transformatie vanaf het tweede kwart van de 16de eeuw toen men begon met de bouw van de gotische weststoren en voor de geplande gotische kerk huizen onteigende en sloopte. De bouw en oriëntatie van Sint-Jacob is te zien in samenhang met de stadsuitbreiding vanaf de *Plaetse* (Botermarkt) in noordelijke richting. De bebouwing die plaats maakte voor de aanleg van de Vrijdagmarkt, hoorde bij de eerste Sint-Jacobskerk, wat onder meer blijkt uit de algemene schikking. Met de aanleg van de Vrijdagmarkt opteerde men voor een iets andere oriëntering waarop de latere huizenblokken werden afgestemd. In dezelfde zin kan hier ook de Sint-Michielskerk worden vermeld. Voor de kerkgeschiedenis zijn er op dit ogenblik geen nieuwe inzichten. De opgravingen op het plein voor de kerk wezen echter middeleeuwse bebouwing aan vooraleer die ruimte tot kerkhof bij de Sint-Michielskerk werd bestemd.

De meeste nieuwe inzichten met betrekking tot de centrumkerken horen bij Sint-Niklaas die als parochie in de late 11de eeuw van de Sint-Janskerk werd afgesplitst. In grote lijnen wordt de door Firmin De Smidt uitgewerkte bouwgeschiedenis bevestigd door nieuwe bodem- en bouwarcheologie, zij het dat de datering van de diverse fasen in verscheidene opzichten kon worden bijgestuurd.⁷⁴ In tegenstelling tot bijvoorbeeld de verdwenen Onze-Lieve-Vrouwekerk en de Dominicanenkerk is Sint-Niklaas geen topmonument van 13de-eeuwse Scheldegotiek, zoals het gebouw omwille van de langdurige restauratie uitvoerig wordt gepromoot, maar toont de kerk bovengronds een ontwikkeling van talrijke bouwfases vanaf de 13de eeuw. Een nog niet uitgeklaard geheel

⁷² F. De Smidt, *Krypte en koor van de voormalige Sint-Janskerk te Gent*, Gent, 1959; F. De Smidt, *De kathedraal te Gent. Archeologische studie*, Gent, 1962.

⁷³ F. De Smidt, *De Sint-Jacobskerk te Gent. Archeologische studie*, Brussel, 1966.

⁷⁴ F. De Smidt, *De Sint-Niklaaskerk te Gent. Archeologische studie*, Brussel, 1969.

Afbeelding 10: Archeologisch onderzoek in en rond de Sint-Niklaaskerk brachten talrijke nieuwe inzichten over de ontwikkeling van die plek in het stadscentrum (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

vormt het complex van de kerk met twee bijhorende kapellen, gewijd aan Sint-Niklaas en Sint-Joris zoals geschreven bronnen vermelden. Of de hypothese van hun bestaan aan de westkant, de plaats van de huidige Korenmarkt, kan worden bevestigd, is niet zo zeker. Mogelijk moeten de oudste fasen aan de zuidkant, ter hoogte van transept en koor, worden gelokaliseerd. Evenmin uitgeklaard is de functie van Sint-Niklaas als gemeentetoren, lang voor het Belfort was gebouwd en zelfs als dit al was afgewerkt. Diende de 13de-eeuwse vieringtoren voor die functie of moeten we ons iets totaal anders voorstellen op de plaats van het imposante massief dat aan de westkant werd opgegraven? En net zoals voor de andere centrumkerken werd ook hier de link met de onmiddellijke omgeving veel duidelijker door de opgravingen van de voorbije jaren: de ligging aan een depressie (vermoedelijk een gedempte Leiearm), het omheinde kerkhof met zijn diverse fasen, huisjes bij de omheiningsmuur en omheen de kerk, de positie van de kerk tussen de Grote en de Kleine Korenmarkt, de opgave van al die structuren en de aanleg van de Korenmarkt in de tweede helft van de 16de eeuw. Bij veel van deze items kunnen de opgegraven sporen en structuren nader worden geduid door het uitgebreide onderzoek van geschreven en cartografische bronnen.⁷⁵

Een kerk die door het archeologische onderzoek van de voorbije decennia eveneens beter in beeld kan worden gebracht is de Sint-Veerlekerk⁷⁶, althans in de 13de-eeuwse aanleg, de jongere verbouwingen en de nieuwe inrichting na de beeldenstormtijd. De oudere geschiedenis van de castrale kapel bij het grafelijke hof is nog niet uitgeklaard. Terwijl de 13de-eeuwse kerk zeker op het voorhof werd aangelegd, is dit voor de oudere kapel niet noodzakelijk de lokalisatie. Uit bronnenonderzoek is bekend dat er ook op het opperhof kapellen waren, onder meer ten westen van de donjon en op de bovenverdieping van het poortgebouw. Hoe hun chronologische positionering was en welke functie ze hadden, alsook hun uitzicht en inrichting blijven vooralsnog niet ontward.

De kerken vormen geen geïsoleerd item in de vermelde abdijsites. In de Sint-Baafsabdij werden ook de kruisgang, de refter, de brouwerij en de abtswoning archeologisch onderzocht. Voor Sint-Pieters ging het om alle vleugels rond de kruisgang, de infirmerie, de pitantie, de brouwerij, de opeenvolgende abtshuizen, en zo meer. Maar ook de cisterciënzerabdij van de Bijloke en het er naast gelegen ziekenhuis met de unieke ziekenzaal uit de 13de eeuw en het 16de-eeuwse

⁷⁵ Zie onder meer: D. Lievois, 'Kapellen', pp. 71-115.

⁷⁶ M. A. Bru, P. Steurbaut en G. Vermeiren, 'Sint-Veerleplein 2...', pp. 156-166; M. Brion, P. Pype en G. Vermeiren, 'Sint-Veerleplein 5...', pp. 119-133; M.A. Bru en G. Vermeiren, 'Sint-Veerleplein 5 ...', pp. 101-120; G. Vermeiren en M.A. Bru, 'Rekelingstraat 5 ...', pp. 115-126.

kraakhuis konden archeologisch (opgravingen, bouwarcheologie) worden aangepakt voorafgaand aan restauratie- en renovatiewerken.⁷⁷

Wat de kloosterkerken betreft, kreeg vooral het bidhuis van de geschoeide karmelieten aan de Lange Steenstraat archeologische aandacht (opgravingen, bouwarcheologie, dendrochronologie).⁷⁸ De bouwgeschiedenis kon goed worden gereconstrueerd vanaf een eenbeukige zaalkerk die in 1328 werd gewijd en tot stand kwam op een plaats waar voordien bewoning was. De archeologische bevindingen leidden immers tot nieuw bronnenonderzoek, met vooral de ontsluiting van niet eerder bekende of benutte bronnen die ook toelieten de archeologische vaststellingen te bevestigen en aan te vullen.

Een andere kloostersite waarvoor de archeologie de voorbije decennia inzichten heeft aangeleverd, is dat van de Rijke Klaren buiten de Brusselse Poort. Gesticht in de 13de eeuw, diende het om strategische redenen in de 16de eeuw te worden gesloopt. Toch bleven in allerhande bronnen, en niet in het minst in het bodemarchief, sporen bewaard van deze laatmiddeleeuwse kloosterstichting.⁷⁹

Ten slotte geschiedde er beperkt archeologisch onderzoek in de kerken van Sint-Kruis-Winkel en Desteldonk.⁸⁰ Deze interventies kwamen vrij laat en na de uitvoering van een aantal bouw- of herstelwerkzaamheden. Nochtans gaat het in beide gevallen in kern om middeleeuwse baksteenkerken (13de eeuw). Ze tonen een interessante ontwikkeling die ook in andere kerkgebouwen op de aslijn Meetjesland-Waasland kan worden vastgesteld en waarbij waarschijnlijk de vroege productie van baksteen in het Waasland een rol speelde. Samen met de archeologische bevindingen op andere plaatsen in Gent en in samenhang met archeologisch-dendrochronologisch onderzoek dat betrouwbare dateringen aanreikt, leidden die tot nieuwe inzichten in de ontwikkeling van de middeleeuwse baksteenarchitectuur. De decennialange gepromote rol van de cisterciënzers blijkt minder zeker. De rol van de graven van Vlaanderen bij het ontstaan en de verspreiding van het nieuwe bouw materiaal komt echter duidelijker in beeld. Daarenboven blijkt dat omstreeks 1300 al een markt georganiseerde bedrijvig-

⁷⁷ M.C. Laleman, *Ontdek de Bijloke Gent Geschiedenis Architectuur Cultuur*, Gent, 2014, en de daarin opgenomen referenties.

⁷⁸ L. Bauters, e.a., 'Het klooster van de geschoeide karmelieten. Nieuwe archeologische en bouwhistorische gegevens', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 16/4 (1992), pp. 7-50; L. Bauters en M.C. Laleman, 'Het klooster van de geschoeide karmelieten. Dendrochronologie en bouwgeschiedenis', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 17/2 (1993), pp. 35-40; L. Bauters en M.C. Laleman, 'De kerk van de geschoeide karmelieten. Beschouwingen bij een dakonderzoek', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18/2 (1994), pp. 35-40.

⁷⁹ M. Berkens, e.a., 'Gentbrugge, Guldenmeers 15', *Archeologisch onderzoek in Gent 2002-2010, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/4 (2010), pp. 201-207.

⁸⁰ P. Steurbaut en G. Vermeiren, 'Sint-Kruis-Winkel, Heilig-Kruiskerk', *Archeologisch onderzoek in Gent 1999-2006, Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 2/1 (2007), pp. 181-187.

heid bestond die aan alle bouwplaatsen leverde en waar ook Gentenaren bij betrokken waren.

9. Het rijk van de doden

Kerken zijn ook verbonden met begraafplaatsen, zowel in als buiten de bidplaats. Archeologisch onderzoek op diverse sites bracht inzichten in de cultusgebruiken die in deze regio voorkwamen, vanaf prehistorische tijden tot in de 20ste eeuw. Behalve alle bevindingen die met de onderzochte plaats zelf te maken hebben, konden enkele aspecten in een ruimere context worden uitgediept. Dit was onder meer het geval voor de zogenoemde antropomorfe graven die vooral in de sites van Sint-Baafs en Sint-Pieters werden opgegraven.⁸¹ Niet alleen hun grote aantal in en naast het atrium van Sint-Pieters, ondersteund door graf S 1647 met het inscriptiesteentje van de in 1013 overleden leek Vulferus, evenals hun typologisch-chronologische ontwikkeling vormen⁸² een basis die voorts kan worden getoetst aan wat op vergelijkbare plaatsen buiten Gent werd ontdekt.

Afbeelding 11: Antropomorfe graven, westzijde monnikenkerk Sint-Pieters, 8ste-13de eeuw, opgravingen Sint-Pietersplein (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

⁸¹ Zie onder meer: G. Stoops, 'Gandastraat 7-9', *Archeologisch onderzoek in Gent 1997-2008, Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 2/2 (2008), pp. 28-32.

⁸² M.A. Bru, G. Stoops en G. Vermeiren, *Gent, Antropomorfe graven in Gent, Erfgoedmemo 30*, Gent, 2007; M.A. Bru, G. Stoops en G. Vermeiren, 'Antropomorfe graven in Gent', in M. Dewilde, A. Ervynck en F. Becuwe (eds.), *Cenulae recens factae*, pp. 89-104.

Eén van de verrassingen bij de opgravingen Sint-Pietersplein waren de zeven antropomorfe graven aan de ingang, in de *Westbau* van de middeleeuwse monnikenkerk. Hun positie, de luxueuze afwerking en ruw gehouwen anepigrafische platen van Doornikse steen als afdekking duidde al *in situ* op de speciale status van die graven. De verdere analyse van de materiële relictten en hun toetsing aan wat in geschreven, of althans betrouwbare geschreven bronnen wordt vermeld, leidde niet meteen tot een identificatie.⁸³ Toch vertegenwoordigen ze een Karolingische traditie die alleen bij vorsten en hoge herenfamilies bekend is, en dan komt de familie van de graven van Vlaanderen in beeld. De archeologische bevindingen en de natuurwetenschappelijke analyses komen echter niet overeen met de leden van de grafelijke familie die zeker in de monnikenkerk van Sint-Pieters, zowat de necropool van de eerste grafelijke dynastie, werden bijgezet en waarvan de herinnering tot in de late middeleeuwen en in jongere tijden bleef doorleven.⁸⁴ Bij de interdisciplinaire uitwerking zijn zowat alle mogelijkheden onderzocht. Het onderzoek onderstreepte wel het belang van het Blandiniumklooster bij de vorming van het graafschap en de rol die Gent daarbij had, meer dan de Sint-Bertijnsabdij bij Saint-Omer die deze functie vaak toebedeeld krijgt en blijkbaar vooral een veel meer in de tijd verspreide grafelijke aandacht kreeg.

Maar ook een samenvatting van de onderzochte bakstenen graven met laat-middeleeuwse grafschilderingen geeft een nieuw inzicht in de gebruiken die behalve een gelijke trend met andere Vlaamse steden, toch ook veel lokale eigenheden aantoonde.⁸⁵ Interessant, onder meer in de sites van Sint-Veerle en Sint-Pieters en in de kerk van de geschoeide karmelieten, zijn de grafplaten die niet alleen inlichtingen geven over de daar begraven personages⁸⁶, maar ook over de toen gebruikelijke grafsculpturen, een aspect van de materiële cultuur die omwille van de massale vernietiging in de Beeldenstormtijd en de Franse Revolutie voor Gent nauwelijks bekend is. Het onderzoek in de Sint-Niklaaskerk⁸⁷

⁸³ M.C. Laleman (ed.), *Onder het Sint-Pietersplein*.

⁸⁴ Zie vooral: G. Declercq, 'Entre mémoire dynastique et représentation politique. Les sépultures des comtes et comtesses de Flandre (879-1128)', *Publications de la Section Historique de l'Institut G. D. de Luxembourg*, 18 (2006), pp. 321-372.

⁸⁵ M.C. Laleman, 'Sint-Pietersplein 9-15, Sint-Pietersabdij: grafkelders in de kruisgang', *Archeologisch onderzoek in Gent 2012, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/6 (2012), pp. 155-180 en pp. 192-205. Zie ook: M.A. Bru en G. Vermeiren, 'Sint-Pietersplein', pp. 101-120.

⁸⁶ L. Bauters, e.a., 'De grafsteen van Antoon van Hille in de kerk van de geschoeide karmelieten te Gent', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18/2 (1994), pp. 5-28; M.A. Bru, e.a., 'Sint-Veerleplein 5, Oude Vismijn: grafplaat van 1567', *Archeologisch onderzoek in Gent 2002-2010, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/4 (2010), pp. 163-168; M. A. Bru, e.a., 'Een stenen vogel', pp. 4-26; G. Vermeiren, 'Sint-Veerleplein 5, Oude Vismijn: een tweede grafsteen', *Archeologisch onderzoek in Gent 2002-2011, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/5 (2011), pp. 146-150.

⁸⁷ M.C. Laleman en D. Lievois, 'De Gentse Sint-Niklaaskerk. Archeologisch onderzoek in het koor', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 11/2 (1987), pp. 2-42.

Afbeelding 12: Deel van een beschilderde grafkelder met calvarietafereel, grafkelder V, kruisgang Sint-Pietersabdij, late middeleeuwen (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

voor de periode van de 15de tot de 18de eeuw geeft voorts aan hoe omzichtig er moet worden omgesprongen met interpretaties, ook als de grafplaten zelf en geschreven documenten aanvullende, maar soms ook niet correcte inlichtingen aanreiken.

Ondanks de talrijke nieuwe bevindingen door het archeologisch onderzoek van de voorbije decennia, blijven er nog veel onbeantwoorde vragen. Dit geldt niet in het minst voor de vroege middeleeuwen: waar en hoe werden de Gentenaren en de bewoners van beide in de 7de eeuw opgerichte kloosters begraven? Hoe zit het met de bijzettingen van de graven van Vlaanderen in de monnikenkerk van Sint-Pieters? Hoe kan de ontwikkeling worden gereconstrueerd van elke individuele begraafplaats. En hier kunnen ook nog tal van antropologische vragen worden aan toegevoegd.

10. Productie en consumptie

De archeologische bijdrage over productie is zeer ongelijk en dat heeft in de eerste plaats te maken met de plekken waar in de verlopen decennia al dan niet geprogrammeerd noodonderzoek kon worden uitgevoerd. Even talrijk zijn echter de onderzoeksplaatsen waarvoor op voorhand geen indicaties in die richting bestonden, en die toch soms baanbrekende bevindingen tot resultaat hadden. Ondanks die grote ongelijkheid, zowel in onderzoek, uitwerking als kennisopbouw, kunnen toch al enkele aspecten in een samenvattend overzicht worden opgenomen.

Afbeelding 13: Lederen masker van de vroegmiddeleeuwse sporen in het centrum van Gent (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

Hoewel het middeleeuwse Gent internationaal bekend stond om zijn op export gerichte wollen lakenproductie, vaak van een zeer hoge kwaliteit, krijgt men daarvoor vanuit de archeologie in Gent geen bevestigingen, althans niet rechtstreeks. De vele hoge stenen stadswoningen, waarvan er al een 250 werden geïnventariseerd op basis van materiële relictten, getuigen onrechtstreeks van de rijkdom die de erfgechtigde koopmanfamilies met internationale handel, gebaseerd op de productie van laken, hadden verzameld. Onrechtstreeks zijn ook de

aanwijzingen voor de aanvoer van verfpanten, in dit geval omstreeks 1300, zoals uit opgravingen op de Korenmarkt kon worden afgeleid.⁸⁸

De lokalisatie van de middeleeuwse lederbewerking werd sinds 1960 vooral geassocieerd met de zone van Oudburg en Patershol, omwille van de veronderstelde link met de *coriarii* uit een geschreven bron van de 10de eeuw, die in de schaduw van het Gravensteen zouden hebben gewerkt.⁸⁹ In dat stadsgebied is de archeologische inbreng voor lederbewerking en ook voor andere sporen niet ouder dan de late middeleeuwen en lijkt er meer een verband met een ontwikkeling na de overdracht van het deelgebied bij de stad, wat in twee fasen, in 1274 en in 1300, geschiedde. Oudere sporen van lederbewerking werden wel op diverse andere plaatsen in het stadscentrum aangetroffen, ook in de buurt van of aan de rand van de eerste middeleeuwse handelsnederzetting. Voor de latere middeleeuwen hadden verder de buurt van de Minnemeers-Huidevetterskaai, het Toreken op de Vrijdagmarkt en vooral de Waalsekrook een opmerkelijk aandeel in de verruimde kennisopbouw.⁹⁰ Op deze laatste plaats werden de relictten teruggevonden van meerdere generaties huidvetters die met afval ook stelselmattig grond wonnen op de Schelde. De productieactiviteiten die er zeer intens waren vanaf de 13de eeuw, vielen in de 16de eeuw stil, wat door onderzoek van de geschreven bronnen kon worden bevestigd. Voorts werden ook al enkele bijzondere aspecten van lederproducten verder uitgewerkt.⁹¹

Bij het ontstaan van de Dienst Stadsarcheologie leverde de Sint-Pieterssite vele types aardewerk, die toen niet of nauwelijks bekend waren. De uitwerking van de opgravingen en de chronologische sequenties gaven een basis voor een eerste keramisch overzicht voor Gent, en dit vanaf de Romeinse tijd.⁹² De invloed van die referenties, die ook buiten Gent meehielpen aan de verdere kennisopbouw, was echter beperkt en kende geen continuïteit, vooral omwille van het plotse overlijden van archeoloog Patrick Raveschot. Omdat er te weinig was

⁸⁸ J. Bastiaens, 'Verven met wouw en meekrap. Archeologisch onderzoek van de Korenmarkt te Gent', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22/2 (1998), pp. 43-50.

⁸⁹ H. Van Werveke en A. Verhulst, 'Castrum ...', pp. 3-62.

⁹⁰ G. Vermeiren, e.a., 'Opgravingen aan de Waalse Krook (Gent, O.-VI.)', *Archaeologia Mediaevalis*, 36 (2013), pp. 159-162. Bij het ter perse gaan van deze bijdrage leverden opgravingen aan de Nederpolder en het Godshuishammeke eveneens restanten van lederbewerking op.

⁹¹ Zie bijvoorbeeld: J. Moens, 'Emile Braunplein: acht schoenleesten uit een kuil', *Archeologisch onderzoek in Gent 2012, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/6 (2012), pp. 11-22; J. Moens, 'Korenmarkt: leervondsten uit archeologisch onderzoek', *Archeologisch onderzoek in Gent 2012, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/6 (2012), pp. 50-92.

⁹² Zie onder meer: P. Raveschot, 'Céramique peinte du Haut Moyen Age découverte à Gand (Belgique) et présumée du Nord de la France', in *Travaux du Groupe de Recherches et d'Études sur la céramique dans le Nord-Pas-de-Calais*, Rijsel, 1989, pp. 231-241; M.C. Laleman, P. Raveschot en R. Van de Walle (eds.), *De Sint-Pietersabdij*.

Afbeelding 14: Zogenaemde Margrietkannen, hoogversierd aardewerk Gent, laatste kwart 13de – eerste helft 14de eeuw (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

vastgelegd – vandaag heet dit onvoldoende kennisdeling – moest alle verworven kennis als het ware opnieuw worden opgebouwd en het zal nog wel enige tijd duren vooraleer een uitgebreid samenvattend referentiewerk kan worden gefinaliseerd, zoals dit thans voor Oudenaarde beschikbaar is.⁹³ In dit opzicht zou het trouwens interessant zijn om te zien wat de verschillen zijn tussen Gent, of het centrum van de stad, en verder afgelegen nederzettingen of steden. En in welke mate vervulde Gent een rol bij de al dan niet vastgestelde gelijkenissen en verschillen? Toch zijn er binnen het domein van de keramische productie een aantal aspecten die op grond van archeologisch onderzoek al verder uitgewerkt zijn. Zo zijn er de publicaties van geschreven bronnen die met pottenbakkers en pottenbakkershandel te maken hebben in de periode van de 15de tot de 18de eeuw,

⁹³ K. De Grootte, *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen. Techniek, typologie, chronologie en evolutie van het gebruiksgoed in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de-16de eeuw)*, Brussel, 2008, 2 vol. Zie ook: K. De Grootte, 'L'évolution de la céramique dans la vallée de l'Escaut (Flandre) du IXe au XIIe siècle. Interprétations culturelles, sociales et économiques', in V. Hincker en P. Husi (eds.), *La céramique du haut Moyen Age (Ve-Xe siècles) dans le Nord-Ouest de l'Europe. Bilan et perspectives dix ans après le colloque d'Outreau. Actes du Colloque de Caen 2004*, Caen, 2006, pp. 249-264.

gegevens die een nuttige referentie zijn voor de archeologische bevindingen.⁹⁴ Dit geldt ook voor enkele vondstenensembles die naar productie verwijzen.⁹⁵ Voor de verdere uitwerking van het productie-afval van lokaal vervaardigde majolica en faïence naar Hollands model leverde de samenwerking tussen archeoloog en historicus tot nog ongekende resultaten over deze producties, voornamelijk in de 17de eeuw.⁹⁶

Afbeelding 15: Pottenbakkersafval, majolica en faïence of zogenoemd Hollands porselein, derde kwart 17de eeuw, opgravingen Bijloke (Stad Gent, De Zwarte Doos, Stadsarcheologie)

De aanvoer van zeevis in vondstcontexten vanaf de 10de eeuw bewijst dat er in Gent een gegoede groep bewoners aanwezig is en dat er al marktmogelijkheden waren om een dergelijke handel over een belangrijke afstand mogelijk te

⁹⁴ D. Lievois, 'De Gentse pottenbakkersnering in de 17de eeuw', *Stadsarcheologie*, 8/3 (1984), pp. 39-55; D. Lievois, 'Pottenbakkerijen en pottenbakkers te Gent in de 17de eeuw', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 9/3 (1985), pp. 2-11; D. Lievois, 'Gentse pottenbakkerijen in de 17de eeuw', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 10/3 (1986), pp. 22-36.

⁹⁵ Zie onder meer: M.C. Laleman en P. Raveschot, 'Enkele kritische bedenkingen over Gentse ruitersstatuettes', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 15/1 (1991), pp. 34-42; M. Berkers, G. Desmet en G. Stoops, 'Steendam: laatmiddeleeuwse pottenbakkersvondsten', *Archeologisch onderzoek in Gent 2002-2011, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/5 (2011), pp. 151-168. Bij het ter perse gaan van deze bijdrage werden resten van pottenbakkersactiviteit uit de volle middeleeuwen opgegraven aan de Nederpolder.

⁹⁶ M.C. Laleman, e.a., 'Hollands porselein uit Gent', *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20/3 (1996), pp. 5-55. Zie ook: M.C. Laleman, 'Strijd tegen concurrentie. Over aardewerk in het 17de-eeuwse Vlaanderen', *Vlaanderen*, 46/3, 1997, pp. 38-43; B. Acek, M.C. Laleman en G. Stoops, 'Mobiliteit van mensen, grondstoffen, technieken en kennis van het Hollands porselein in 17de-eeuws Gent', in *Import Export. Open Monumentendag*, Gent, 2006, pp. 36-45.

maken.⁹⁷ Of andere aspecten van materiële cultuur tot een zelfde conclusie kunnen leiden, is onvoldoende uitgewerkt. Behalve laken en de getuigenissen uit geschreven bronnen, zijn er op dit ogenblik geen aanwijzingen voor producten die eenzelfde grootschalige export over Europa hebben gegenereerd. Wellicht werd er van in de middeleeuwen en mogelijk ook vroeger geproduceerd voor de lokale en regionale markt.

In dit overzicht gaan we niet verder in op andere productie-items zoals botbewerking of op de vele unieke stukken die wel al grondig werden behandeld. Evenmin belichten we het weinige wat inmiddels al bekend is over consumptie⁹⁸ en de vele vragen die voor alle periodes van het verleden onbeantwoord blijven. Wat onderhand wel bekend is, is het resultaat van veel, intens multidisciplinair onderzoek waarvoor echter vaak de experts, de mensen en de middelen ontbreken. En zelfs wanneer bepaalde deelaspecten een verdere verwerking kennen, dan beperkt zich dit veelal tot een opsomming, tot de zogenoemde ‘lijstjes’ die veelal geen kennisopbouw genereren en/of waaruit ook weinig kennisvermeerdering te halen valt zonder grote bijkomende onderzoeksinvestering. Ook dit soort van meer diepgaande onderzoeken zou een prioriteit moeten zijn voor het toekomstige archeologische beleid, of althans voor een beleid dat rekening houdt met de basisdoelstellingen van wetenschappelijk en historisch onderbouwd archeologisch onderzoek.

Tot slot

In de hier gebrachte samenvatting werden vooral archeologische bevindingen opgenomen die van betekenis kunnen zijn voor een beter begrip van de stadsontwikkeling, en dit vanaf de oudst vastgestelde prestedelijke menselijke aanwezigheid. Het overzicht beperkte zich tot de hoofdlijnen van wat het stadsarcheologische onderzoek de voorbije decennia heeft aangereikt. Geen enkele van de themata kon in dit kader worden uitgediept. Toch zijn dergelijke studies en bijdragen ook nodig, niet alleen om bevindingen te toetsen aan wat binnen Gent bekend is, maar ook om die verworvenheden te evalueren ten opzichte van de

⁹⁷ A. Eryvncq, *The economy of food in medieval Flemish towns: getting rid of the simple explanations*, York, 1992; W. Van Neer en A. Eryvncq, ‘Gentse graten. Onderzoek van archeologische visresten uit de binnenstad’, *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19/4 (1995), pp. 5-11.

⁹⁸ Zie bijvoorbeeld: M. Berkens, e.a., ‘Sint-Baafsplein 8: een laat 12de-eeuwse kuil, uitgespit en uitgewerkt’, *Archeologisch onderzoek in Gent 2002-2010, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/4 (2010), pp. 65-100; M. Berkens, J. Moens en G. Stoops, ‘Sint-Michielsplein: 14de-eeuws vaa(l)twerk’, *Archeologisch onderzoek in Gent 2002-2011, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/5 (2011), pp. 48-61; M. Berkens en G. Stoops, ‘Gandastraat 31’, *Archeologisch onderzoek in Gent 2012, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/6 (2012), pp. 23-37.

onmiddellijke omgeving en het veel ruimere perspectief van Noordwest-Europa. Dat dit voor enkele deelaspecten al gebeurde, neemt niet weg dat er te weinig aandacht naar uitgaat en dat ook syntheses met dit ruimere perspectief absoluut noodzakelijk zijn, niet alleen voor de kennisopbouw, maar ook voor elk goed en verantwoord beheer van het archeologische patrimonium in en buiten de stad.

Deze bijdrage werd samengesteld vanuit een directe betrokkenheid en dan stelt de vraag in hoeverre ze objectief kan zijn.⁹⁹ Dient men niet elke betrokkenheid als subjectief en per se onbetrouwbaar te percipiëren omdat de noodzakelijke wetenschappelijke afstand en objectivering ontbreekt? De betrokkenheid bij het opgenomen onderzoek en de resultaten ervan kan niet worden ontkend, zij het dat het hier niet gaat om een notabele uit de 19de of het begin van de 20ste eeuw. Archeologie is echter een bijzondere vorm van stadsgeschiedenis waarbij de materiële bronnen de basis vormen en waarbij ze pas in een later verwerkingsproces worden getoetst aan wat door andere bronnen bekend is. Het moge bijvoorbeeld ook duidelijk zijn dat geen enkele hypothese met betrekking tot het ontstaan en de wording van de middeleeuwse stad door het gerealiseerde archeologisch onderzoek wordt bevestigd, maar dat alle visies sinds het begin van de 20ste eeuw wel aanknopingspunten hebben met archeologische bevindingen. In dezelfde lijn kan gesteld dat de projectie van heel wat iconografie en cartografie door archeologisch onderzoek moet worden bijgestuurd. Eenmaal er materiële sporen ontdekt en onderzocht worden, kan men ze niet meer ‘immaterieel’ van plaats veranderen. Een dichte betrokkenheid impliceert dus niet meteen een vooringenomenheid op stadstopografisch en/of stadshistorisch vlak, tenminste als men de archeologische opdracht conform wetenschappelijke en academische criteria in de praktijk omzet.

Dichte betrokkenheid zou echter ook nooit tot een juiste interpretatie kunnen leiden. Het blijft uiteraard een interpretatie of het blijven interpretaties met de gegevens die thans ter beschikking staan. Het gaat niet om een statische (re)constructie, wat historisch en archeologisch onderzoek van een stad nooit kan zijn. Het is opnieuw een halte in een dynamisch onderzoeksproces dat hopelijk de komende jaren zeer intensief kan worden verdergezet zodat er ook snel nieuwe en vernieuwende inzichten over Gent kunnen worden aangeboden.

⁹⁹ Zie in dit verband: A. Soetaert en B. Vannieuwenhuysse, ‘Middeleeuws Namen aan Samber en/of Maas’, *Stadsgeschiedenis*, 8/1 (2013), pp. 1-18.